

અંગ્રેજી આવૃત્તિની પ્રસ્તાવના

‘આપણા નેતાઓ’ના પહેલા લાગની બધી મળીને છ આવૃત્તિઓ
અત્યાર સુધીમાં થઈ ગઈ છે. એ પુસ્તિકાને મળેલા અવકાશથી પ્રેતસાહિત
થઈને અહીં બીજાં વધુ રેખાચિત્રો રજૂ કર્યા છે.

આ બધાંય લાંબા કાળની અને થકવી નાંખતી માંદગી દરમિયાન
લખાયેલાં છે મહાત્મા ગાંધીનું રેખાચિત્ર, એમને ૭૫મા જન્મદિને
ભેટ અપાયેલા અભિનંદનગ્રંથમાં પ્રસિદ્ધ થયું હતું. સુભાષ બોઝતા
અવસાનના સમાચારથી લોકોનાં દિલ એટલાં દ્રવી ગયાં હતાં કે પહેલા
લાગમાં એમનું રેખાચિત્ર આપવા છતાં અહીં બીજું આપવા હું
પ્રેરાયો છું. સુભાષ બોઝ તેમ જ કમળાદેવી, અરબ્યા અસફઅલી,
અન્યુત પટવર્ધન અને ડોક્ટર ખાનસાહેબનાં રેખાચિત્રો નેશનલ પ્રેસ
સિન્ડિકેટ દ્વારા પ્રસિદ્ધ થયાં હતાં. તારાસિંહનું રેખાચિત્ર કેરવાનમાં
પ્રસિદ્ધ થયું હતું. આ સૌનો હું આભાર માનું છું.

મુંબઈ, ૧૪ મી. જુલાઈ, ૧૯૪૧

હસુદ મહેરઅલી

અ તુ ક મ

	પાનું
અંગ્રેજી આવૃત્તિની પ્રસ્તાવના...	૩
૧ મહાત્મા ગાંધી ..	૫
૨. સુભાષ બોઝ ...	૧૫
૩. કમળાદેવી ...	૨૧
૪. અરજી અસહાયતા ...	૩૦
૫. અન્યુત પરવર્ધન ...	૩૭
૬. ડૉ. ખાનસાહેબ ...	૪૭
૭. માસ્તર તારાસિંહ ...	૫૭

૧. મહાત્મા ગાંધી

(અકબર પછી હિન્દનો અવાજ ને દુર્લભ સર્વ ગાજતો કયો હોય અને એની નામના સર્વ પ્રસગવી હોય તો તે ગાંધીજી જ છે) ઇતિહાસમા છેક જોડા ઉતરીએ તો પણ આવું મહામાન મેળવનારી બે જ વ્યક્તિઓ સાપડે છે. બુદ્ધ અને અગોક બેકે, આ દેશમા આજે વધુાય આ બેડે ગજર્મિઓ કરતા પણ ગાંધીજીને વધુ મહાન ગણે છે.

આજની અગાત દુનિયા અમક્ષ એ બે મિત્ર મિત્ર સ્વરૂપે દેખા દે છે એક છે હિન્દમા ચિટિંગ મતા સામેના બડખોરનુ, બીજુ છે, એક નરી સસ્કૃતિ અને નૂતન સામાજિક સિદ્ધાંતોના દબ્દા તરીકેનુ.

(હિન્દને એણે અપૂર્વ અને અનેકવિધ મેવાઓ અર્પી છે. એક શોષિત અને પીડિત જનતાને એણે નરી આગા આપી છે અને સ્વમાનની સમળ ભાવના સમજાવી છે, નવો ગહ દેખાડો છે, રહુમન અને બુદ્ધના એક અપૂર્વ આયુધની ભેટ કરી છે.)

દુનિયા આખીની એમણે જે મેવા કરી છે તેની વધુને વધુ પ્રતીતિ હવે થતી જાય છે. ગાંધીજીએ શો રાજો આપ્યો છે?

પૃથ્વીને પાટલે સ્વર્ગ ઉતાગવાના પ્રાને માનવીને આજ યુગો થયા મૂક્યો છે દમન અને ગોપલુનો સામનો શી રીતે કરવો એની મોઘમા સનો, ફિલસફી અને ગાજપુરોએ વરો, વિના યા છે પ્રગતિ શી રીતે સાધવી અને કેમ જાળવવી? વ્યવસ્થિત અને વિશાળ પાયા ઉપરની હિસા પિતા જાતિ શુ સમવિનજ નધી? ઇતિહાસ એટલે મોહિતમ્તાનની પગપરાજ માત્ર? આનો દુર્લ માર્ગ છે ખરો? આ પ્રશ્નોનો ઉકેલ ગાંધીજીએ આપ્યો છે

વિરોધીનો હૃદયપલટો કરી એને વિરોધીમાંથી સાથી બનાવવાનો આશય પણ એમાં રહેલો છે. દૂકમાં અસલ અને અન્યાયનો મક્કમ સામનો અને વિરોધી પ્રત્યે અમાપ અનુકંપા, એ છે ગાંધીજીની દીક્ષા.

એમની જીવનઝરમર આપણને એમના વ્યક્તિત્વનો અને એમના આધ્યાત્મિક વિકાસનો બહુ સારો ખ્યાલ આપે છે. ઘણી વાર બને છે તેમ આ બડખોરનો જન્મ પણ જૂનમતવાદી ઘરમાં થયો હતો. બેરિસ્ટર ઘવા ઓગણીસ વર્ષની વયે વિલાયત જવા એ તૈયાર થયા ત્યારે એમના લગ્નને સાત વર્ષ વીતી ગયાં હતાં અને એ પિતા પણ બની ચૂક્યા હતા.

(જીવન પ્રત્યેની અત્યંત ધાર્મિક દૃષ્ટિ ગાંધીજીને એમની માતા પાસેથી મળી છે. એના પ્રયત્ન વ્યક્તિત્વે અને ઊંડી ભક્તિએ ગાંધીજીના માનસ ઉપર ન ભૂસાય એવી છાપ પાડી છે.) હવેલીએ દર્શન કયાં સિવાય ભાગ્યે જ એનો એકલ દિવસ જતો. આજના શુદ્ધિવાદીઓને મન મંદિરપ્રવેશના અધિકારનું મૂલ્ય ઝાઝું ન હોય એ સમજી શકાય એવું છે પરંતુ માતા સાથે હવેલીએ રોજ દર્શન કરવા જનાર ગાંધીને તો એનું હાર્દ પૂરેપૂરું સમજાવું હતું. આથી કેટલાંય વર્ષો બાદ અંત્યજ્ઞે માટે તમામ મંદિરો ખુલ્લાં મૂકવાની લડત એમણે આરંભી અને એમાં પોતાનો પ્રાણ પણ હોડમાં મૂક્યો. મંદિરપ્રવેશની ગાંધીજીની લડતને દોષડા સમી ગણનાર શુદ્ધિવાદીઓને ગાંધીજીના એ માટેના દહામ્હનો ખુલાસો, એમના બાલમાનસ ઉપર પડેલી સત્જગડ છાપમાંથી જડી રહેશે. સદીઓના કૂર રીતરિવાજોએ બાંધેલી સામાજિક દીવાલો તોડી હરિજનોને સવરો જોવા જ અધિકાર આપવાની એમની પ્રવૃત્તિનો મર્મ પણ આમાં જ રહેલો છે.

કાઠિયાવાડનાં કેટલાંય રજવાડાનું કારભારું એમના કુટુંબમાં પેઢી દર પેઢી ચાલ્યું જ આવતું. કુળનું અભિમાન અને વફાદારી બન્ને જાણીતાં હતાં. એક વેળા એનું બન્યું કે, રાજખટપટને કારણે ગાંધીજીના

હતો પરંતુ ન તો હિંસાથી, ન તો અનેક વાગ થયેલી જોલની સજાઓથી એ ડર્યા. “કૂલી-બેરિસ્ટર” તો સત્તાવાળાઓની નીંદર ઊડાડી મૂકી ગાંધીની અહિંસક અને રાત લડતોથી અકળાઈ ઊઠ્યા હૃદી સ્મદસને આખરે તો સમાવાનમા જ ગાંધી ગોધરી પડી. આ પછી ગાંધીજીએ ધીકની કમાણીનાળી વકીવાન છોડી દીધી, ‘શ્રીનીકસ કોલોની’ની સ્થાપના કરી અને એ રીતે સવચ્ચવનનો એક નવો જ અખતરો આરંભ્યો. ગાંધીજીના આ પ્રયાસને વચારી લેતા ટોંસ્ટોએ પણ ત્યારે કહ્યું હતું કે, દુનિયામા અત્યારે જે કાર્ થર્મ ગ્યું છે તે બધાયમા ગાંધીજીનો આ અખતરો સૌથી વડુ મહત્વનો છે.

દરિયા આફ્રિકા જેવી લડત અને વિજય હિંદમા પણ ગત્ય છે એવી શ્રદ્ધા સંકિત ગાંધીજી સ્વેચ્છા પાછા ફર્યા. પરંતુ બ્રિટિશરાજ પ્રત્યેની એમની વફાદારીના પાયા અહીં ડગમગી ઊડ્યા પડેલા મહા યુદ્ધને અને હિંદને એના અમાપ આત્મભોગો છતાં સ્વરાજની નહિ, રોલેટ ધારાઓની અને જવિયાનનાવા બાગના હાયાકાડની ભેટ મળી. આખો દેશ અન્યાયથી-સળગી ઊઘો ગાંધીજીએ અસહકારની લડત આરંભી. પક્ષપાત અત્યાચારો અને ખિલાફતના અન્યાયના મુદ્દાઓ ઉપર હિંદુ મુસ્લિમ એક થઈ ગયા સંયુક્ત પ્રાંતના એક ખૂણે આવેલા ચૌરીચૌરા ગામે યોદ્ધાએ હિંસા કરી તેથી પરાકાષ્ટાએ પહોંચેલી લડત પણ ગાંધીજીએ પાછી ખેંચી લીધી એમના આ નિર્ણયથી સર્વત્ર ઊંડી નિગળા અને હાહાકાર ફેલાઈ ગયા પરંતુ મહાત્માને મન અહિંસા જ મર્વસ્વ હતું ખંધી બ્રિટિશ સરકારે આ તક ઝડપી કૃતકૃત્યતા અનુભવી ગાંધીજીને પકડી ૭ વર્ષની સજા એણે ટૂંકી બેસાડી.

દસ વર્ષના ગાળા બાદ ગાંધીજીએ ફરીવાર બ્રિટિશરાજ સામે જંગ માલ્યો એમના લાખેક જોલા અનુયાયીઓએ એ જંગમા કાગરાસ વેશ્યો અને ખીજ અપાગ ચતનાઓ સહન કરી. વિદેશી સત્તા આ હિંચચાવથી હાલી ઊઠી અને મુયેદ્દમા એણે શગણ ગોધ્યુ. ગાંધી-ધર્મીન કરારો થયા અને એની રૂએ મિ વિન્સ્ટન ચર્ચિલના ‘અર્ધનમે ફકીરે’

લડનમાં ગોળમેજી પરિષદમાં કોંગ્રેસના એક માત્ર પ્રતિનિધિ તરીકે હાજરી આપી આ પરિષદમાંથી ગાંધીજી ખાલી હાથે પાછા ફર્યા અને એક બીજી સમિતિય કાયદેબગની હિલચાલ ગરૂ કરવાની એમને ફરજ પડી આ પછીના બે વર્ષમાં હિંદમાં સર્વત્ર દાગી, ગોળી અને લશ્કરી કાયદાનો અમલ ચાલી રહ્યો

૧૯૩૪માં એમણે કોંગ્રેસમાંથી અને જાહેરજીવનમાંથી નિવૃત્તિ લીધી અને મેવાગ્રામના આશ્રમમાં રહે રહે પોતાના પ્રિય ગ્યનાહમક કાર્યક્રમને અમલી બનાવવા એમણે ઉત્સાહપૂર્વક કામ શરૂ કર્યું હિંદના સાત લાખ ગામડામાં રહેતા કરોડો અર્ધબૂખ્યા, નાગા અને ગળા મુખી દેવામાં રૂબેલાઓનો ખ્યાલ એમને દિનરાત બાળતો. આનાથીને મદદ કરનારા ગાંધીજીના પ્રયાસોને પરિણામે જ સયાગ્રહની લડતનું હાર્દ ફર ફરતા ગામડાને પણ સમજાઈ ગયું છે

યોગેની શોધે ઉપસાવેની સસ્તુતિ વિશેના એમના વિચારો વખતના નહેતા સાથે વધુ પકડ થયા છે પૈસાનિક પ્રગતિને નામે યોગે માનનીને જે રીતે શુભામ બનાવી રહ્યા છે તેટલા પૂરતો જ એમનો યોગે સામેનો વિરોધ છે એમને મતે તો ચંગેણા પણ એક સુન્દ નાજુક યત્ર જ છે યોગે માનનીમાં જે નિરાધારી જન્માવે છે તે એમને ખૂબ જ સાને છે

(ગાંધીજીની ખાદી હિંની રાષ્ટ્રીયપ્રતિષ્ઠાને 'ગાયુવેશ' મળી ગઈ છે ૧૯૨૩માં એમને હાથે સ્થપાયેલો અખિલ ભારત ચરખા સંઘ, ૧૯૪૧-૪૨માં ૧૫,૧૧૦ ગામડાની મેવા કરતો હતો અને ૩,૫૪,૨૧૭ કામદારોને રોજી પૂરી પાડતો હતો) અખિલ ભારત ચરખા સંઘ કરતાં મોં ગણા વધુ ભડોળવાળો મિલ-ઉદ્યોગ જેટલા કામદારોને રોજી આપે છે તેના કરતાં અર્ધો જ કામદારોને ચરખા સવ, માત્ર પચાસ લાખ રૂપિયાના ભડોળ છતાં રોજી પૂરી પાડે છે એ હકીકત ખૂબ મુશ્કેલ છે આ જ પ્રમાણે એમનો અખિલ હિંદ આમોઘોગ સંઘ નળટપ્રાય થઈ ગયેલા ગામડાના ઉદ્યોગોને ફરી ચાલુ કરાવનારો અને એ રીતે ગામડાના બેકારોને

એમની દુઃસહના નખતમા કામ આપી ગેજી આપનાનો પ્રયાસ કરે છે

સર સ્ટેફર્ડ ક્રિષ્ન સાથેની મત્રણાઓ પડી ભાગતા ૧૯૪૨મા ચને જાવ ' નો નાદ દેશભરમા ગૂંચ ગૂંચા મહાત્માજીની લોકપ્રિયતામા આથી તવો જુવાળ આ નો એમના જીવનની એ મૌઠી વધુ ધન્ય વડી હતી એટલુ જ નહિ સ્વતંત્રતા મારે ઝઝૂમની માનવતાના અહિંમક પ્રયાસોમા આ લડત સૌથી વધુ મહાન પણુ હતી

એમી સાથે અનેકવિધ પ્રવૃત્તિઓ હાથ ઉપગ લઈ ગકનાની ગાંધીજીની ગતિ સાથે જ અફલુત છે એમની રાષ્ટ્રીય પ્રવૃત્તિના પ્રતાપમા એમની મીજી વર્ણી પ્રવૃત્તિઓ દર્કા ગર્વ છે દાખના તરીકે હિન્દના બવા જ સમાજસુધારકોએ ભેગા મળી દે વા મો પર્વામા સ્ત્રીઓ ડી મુક્તિ કાળે જે કર્ક કર્યું છે, તેના કરતા ગાંધીજીએ એકને હાથે વધુ કરી બનાયુ છે (હરિજનઉદ્ધારની એમની લડતે અસ્પૃશ્યતાનો મત્યુદ વગાળ્યો છે) એમની પ્રેરણાને પાંચામે જ મુમર્મા અને અન્યન કાચેસી પ્રવાન મડગોએ દાખધી દાખવ કરેની હિન્દતા મીજી દોર્કા પપુ પનકાર કરતા ગાંધીજીના લખાણોનો વધુ ઉપયોગ થાય છે એટલુ જ નહિ આખા દેશમા એમના હરિજન જેટલા નાયકો બીજા દોર્કા પપુ સામયિકતા ભાગ્યે જ હશે એમના પ્રયાસોને પરિણામે જ આજે હિન્દુસ્તાની દેશ આખાની ભાવા બની ગઈ છે પાયાની રજાવણીની એમની પોજના શિક્ષણના આર્ગમા વરમળની કાનિ આપુશે એ નિર્વિવા છે

મત્રકાળમા તેમ આજે પણુ સંજી ગવ્ટોના સ મુખત્યારો જ લોકોના મનસુદ્ધિનો કારને લઈ શક્યા છે (ગાંધીજી જ એક એવા છે જેમણે દોર્કા પપુ પ્રકારની સત્તાના પી નગ વિના નોંદોનો ચાહ મેગ નો છે આ એક જ હપીકત નૈનિક દષ્ટિએ ત્રિચાક કરીએ તો ગાંધીજીને દુનિયાના અજોડ નેતા ગનાવવા સમર્થ છે) આખી આવમતા દનિડાસમા ગાંધીજીના કુન્ના અર્વા પપુ અનુયાયીઓ બીજા દોર્કાનેય મત્યા હશે કે કેમ એ ગકાસ્પદ છે

ગાંધીજી એટલે ઉત્સાહ અને હાસ્યનો અખૂટ ઝરો અને એમની વિનોદશક્તિ તો ખૂબ જ મોહક છે, એમના બુદ્ધિપ્રવાહ અનુયાયીઓમાંના એક ગણાતા આચાર્ય કૃપવાનીએ એક વાર ક્યુ હાલુ કે, કોંગ્રેસ ગાંધીજીના મુસદ્દીપણાનું આશ્રમ એમની તપશ્ચર્યાનું અને ગુજરાત વિદ્યાપી એમના હારયનું પ્રતીક છે

વિદેશમાં ફોર્બેસે ટિપ્પીને પૂજાતો પડ્યો. પ્રજા ગાંધી વિશેનો જ હોય છે ૧૯૩૮માં જ ન્યુયોર્કથી મેક્સિકો મોટરમાં જતો હતો ત્યારે હજાર માઈલનું અંતર કાપનારું હતું એટલે પેટ્રોલ ઇંધણી લેવા માટે રસ્તામાં અનેક વાર મોટર થોભાવવી પડી હતી રસ્તામાં એક ‘સર્વિસ સ્ટેશન’ આ પ્રમાણે એક વાર અમારી મોટર ઊભી રહી મારે હિન્દી પહોંચેશ બેઈ હિત્યુક બનેલા એ સર્વિસ સ્ટેશનના નોકરે મને પૂછ્યું

‘ક્યાથી આવો છો?’

‘હિન્દુસ્તાનથી’ મેં જવાબ આપ્યો

“હિન્દુસ્તાન? પેલો રોંગો ગાંધી કમ છે?”

‘મજામાં’

“હજી પણ એ અપવાસ કરે છે કે?”

‘હા’

“અને જોની પેની બકરી કમ છે?”

“લહેર કરે છે”

આ બંનેના મન્યો ક્યાક વર્તિનિયામાં જ્યાંથી નજીકનું શહેર પણ માઈલો દૂર છે આના તો અનેક પ્રશ્નોની ઝડી એ સર્વિસ સ્ટેશનના નોકરે અને એના જેવા બીજાઓએ મારા ઉપર નરસાની હતી પેટ્રોલ ઇંધણીના વિધિ પૂરે થતા અમે મુસાફરી ચાલુ કરવાની તૈયારી કરી ત્યારે પેલા ભલા માણસે અમને આપેલા ચાહનારનાના પૈસા લેવાની પણ ના

પાડી દુનિયાના દર દરના ભાગોમા વસતા સામાન્ય લોકો પપુ ગાંધીજી વિશે કેવા ઉત્સુક હોય છે તેનું બહુ સારું ઉદાહરણ ઉપરને બતાવે પૂરું પાડે છે

એક બીજા પપુ ઉપર ગ્રંથ પો તેનાથી સાત ગુણો બનાવ પપુ મને યાદ આરે છે મુખ્યત્વે કોલમિયા યુનિવર્સિટી સાથે સંકળાયેલા કેળવણીકારોની એક સમાગમ હું હિન્દુ પ્રિયે યોજાવાના હતો ગાંધીજીની પ્રવૃત્તિઓ વિશે આ વિદ્વાન કેળવણીકારોના મન જાણનાતા આશયથી મેં માગ ભાષણનો અગ્રીમ અર્થ ભાગ એની પાછળ રોક્યો તરત જ એ યોજનાના અધ્યક્ષ કરવા માટે તો હાજર નહોતાઓ ત્યારે જાણે હરીફાર્થ જ ચાલી એક એને 'ક્રાંતિકારી અને યોગ્ય' કહી નવાંજી બીજાને એમા નવું ચેતન અને જોમ" દેખાતા ત્રીજાને ઉત્સાહ તો એ માત્રાએ પડોચી ગયો કે અમેરિકામા એ કુમ નામન ન થાય એવો એને સમાવ થયો યોજના વગારી લેનામા બધા જ એકમત હતા એટલે ચર્ચાને ચોક્કસ માર્ગે વાળવાના ઇરાદાથી છેલ્લે મેં જ વર્ગો યોજનાની ખામીઓ એ નિદાનો સમક્ષ ગજૂ કરી

મ કહ્યું, 'આની યોજના સ્વાતંત્ર્યની બની શકે એમ નિદેશ બહુ થોડા માણસો માને છે

આનો ઉત્તર આપતા એકે કહ્યું "હા એ તો સાચી છે પરંતુ યોજનાનો નિરોધ તો કઈ એથી ન જ થઈ શકે અહીં અમારી ફેટલીય વિદ્યાર્થીઓમા દાનની રકમ કરોડોની હોવા છતાં પણ એ સ્વાતંત્ર્યની નથી બની શકતી આની સરચાઓ ચલાવતા જે ખોટ આવે તે તો રાજ્યે જ ભરપાઈ કરી આપની ભેદનિષે'

ત્યારબાદ હું અભ્યાસક્રમ તન્ક બળ્યો મેં કહ્યું 'રોજના પાંચ કલાકના અભ્યાસમા કેળવણી માટે માત્ર એક કલાક અને વીસ જ મિનિટ આપનામા આવી છે જ્યારે બાળીના ત્રણ કલાક અને ચાળીસ મિનિટ હાથઉઘાગો પાછળ ગેકાર્થ છે અખતની આ વહેંચણી તો સાત અસમાન જ છે"

એક વિખ્યાત પ્રાધ્યાપકે કહ્યું, “જુઓને બાઈ માગ મન પ્રમાણે તો આ તમારો ગાંધી અમે ધાર્યો હતો તેના કરતા વધુ ચક્રાવ અને વધુ વ્યવહાર છે. એણે ધારી જ લીધું હશે, કે અમારા જેવા પડિતો એની યોજના વિશે અનેક ચૂંથણા ચૂંથશે આથી જાણી જોઈને જ એણે દુર્ગવણી અને હાથકીલોગો વચ્ચે સમયની આવી અસમાન વહેંચણી કરી છે. હું ધાર છું કે તરતેડ કરી જેક પાછળ એકસરખો અમય ગાળવા સામે એ વાવો નહિ ઉઠાવે”

સમાને અતે સૌ ફાઈએ ગાંધીજીની વર્ગી યોજનાની વંદુ વિગતો અને એને લગતા સાહિત્યની માગણી કરી મારે મારે આ અનુભવ ખૂબ જ આનન્દદાયક હતો.

ગાંધીજી સૌ ફાઈના અને સર્વ કાળના છે દુનિયાના રાજપુરુષોમાં એમની ગણના કરે, કે હિંદી દેશભક્ત તરીકે જ એમને ઓળખે, એ અમગતાને વરી ચૂક્યા છે એ વિશે જે મન ભાગ્યે જ હાઈનકે આવી સાધુચરિત, ઉદાત્ત અને પરમ વલ્લ વિશ્વતિની અર્વનોમુખ પ્રતિતિને નિચોડ, “જ્યા દેખાત ત્યાથી દુખ ફૂલ ફૂલ કરવાની યેનતા” સિવાય બીજી શો હાઈ શકે?

૨. સુભાષ બોઝ

(ફરી એક વાર સુભાષના અસાનની વાતો વહેતી મુકાઈ છે એ દેશભક્ત કે દેશોદીર) એ ફાસિસ્ટ કિવરલીંગ કે દેશના સ્વાતંત્ર્યનો નિર્નિવાહ પ્રેમી કે ઇનિહાસનો એના વિશેનો નિર્ણય થો હશે કે યોગ્ય સમયદષ્ટિ જ આ પ્રશ્નોનો હિતર આપશે (આમ છતાં, જનતાના હૈયામાં આવે એ જે રીતે વસી ગયા છે તેને જો એમની લોકપ્રિયતાનું માપ ગણીએ તો આ દેશમાં એ અક્ષય્ય કીર્તિના વાગ્સદાર ક્યારનાય હરી ચૂક્યા છે)

(કપરામાં કપગ દિગ્ગો દગમિયાન પશુ મરીબર માનવીઓ સિવાય, સુભાષના આગ્રિયમાંથી હિન્દીઓનો વિશ્વાસ કયાંયે ચળ્યો નહતો એમને મન એ સદૈન દેશસત્ત્વ નેતા જ રહ્યા છે દેશ પ્રત્યેની ભક્તિમાં સુભાષ, ગાંધીજી કે આઝાદ, જવાહરલાલ કે નલ્લભભાઈ કાઠીજી જરા પણ ઊભરતા નથી)

—દોષનો અને દુશ્મનોનો એમને ક્યારેય તોટો ન હતો અને દોસ્તો અને દુશ્મનો બન્ને વણીય વાર એમની યોજનાઓનો અને વિધાનોનો વિશેષ કગ્તા) ધરીરાષ્ટ્રો સાથેનો એમનો સંપર્ક હિન્દમાં ઘણાંઓએ વખોડી કાઢ્યો હતો અને સાફ સાફ શબ્દોમાં એ વ્યક્ત પણ કયો હતો આમ છતાં, એ ‘ફાસિસ્ટ’ યર્જ ગયા હોય એમ મનવાને તો ફોર્ડ ભાગ્યે જ તૈયાર થયું ગ્રેટબ્રિટન અને એના સાથી જોગ્યે જે યુદ્ધિ સફળતાથી અપનાવી હતી અને પશ્ચિમમાં તો જે ખૂબ જાણીતી હતી તે જ સુભાષે પણ સ્વીકારી હતી આ યુદ્ધિ અનુસાર ચોક્કસ સંજોગમાં, આપણા દુશ્મનોનો દુશ્મન આપણો દોષ્ટ ગણી શકાય ત્રિટનનો સામનો કરવા માટે અર્પસ્વની કુરમાની કરનાર

મુભાષ, હિન્દના સ્વામીપદેથી ચિંતનને ખસેડી બીજા કોઈને સાં બેસાડવા આ બધું કરે એ સ્વીકારવા હિન્દમાં કોઈ તૈયાર ન થયું.

“હિન્દને ઉદ્બોધન” (Talking to India) એ નામે એક પુસ્તક ૧૯૪૩ માં પ્રસિદ્ધ થયું હતું. જ્યોર્જ ઓગેસ્ટે સંપાદિત કરેલા એ પુસ્તકમાં વિખ્યાત બ્રિટિશ નેતાઓના ઓડકાસ્ટ ભાષણોનો સંગ્રહ કરવામાં આવ્યો છે. ૧૯૪૨ ના મે મહિનામાં બ્રિટનથી - મુભાષે કરેલા એક રેડિયો ભાષણનો પણ એ સંગ્રહમાં સમાવેશ થયો છે. એમાર્થ નીચેની કડિકા જુઓ.

“ત્રિપક્ષી સત્તાઓનો હું પક્ષકાર નથી. દુશ્મનોના આદમી [એન્ટી] તરીકે ચિંતનના ભારૂઠી મચાવકો મને વગોવે છે. બ્રિટિશ શાહીવાદ સામે મેં જીવનભરનું લુહ્ધ જંગવ્યુ છે.

(“હું હિન્દનો આજીવન સેવક છું અને એવો જ રહીશ. દુનિયાનાં ગમે તે ભાગમાં હોઉં, હિન્દ મારેની મારી વફાદારી હું કદી ચૂરીશ નહિ.”)

હિન્દમાં સૌ કોઈ મુભાષનું આ કથન માન્ય કરવા સહેજે તૈયાર થાય. ઘણા પરદેશીઓને આથી ખૂબ આશ્ચર્ય થાય છે. કેટલાય વિદેશી પત્રકારો અને મુસદ્દીઓ, હિન્દીઓના આ વક્તવ્યથી વિભાસણમાં પડ્યા છે. લોકહૃદયમાં મુભાષના આ સ્થાનનું કારણ શું હશે? આનો જવાબ એમનું આખું જીવન આપી રહે છે.

કોલેજમાં અભ્યાસનાં વર્ષો દરમિયાન, એક ગેરો પ્રાધ્યાપકને દિન્દ વિશે અપમાનભર્યા ઉલ્લેખો કરવા બદલ મુભાષે તમાચો ચોડી કાઢ્યો હતો. પરિણામે કોલેજમાંથી એમને બરતરફ કરવામાં આવ્યા. એ ક્રિમતી વર્ષો આમ બરબાદ થયાં, પરંતુ કલકત્તા વિદ્યાપીઠના ઉપ-કુલપતિ સર આશુતોષ મુકરજીના પ્રયાસોને પરિણામે જ્યારે ફરીતાર એ અભ્યાસ શરૂ કરી સક્યા ત્યારે પોતાની અસાધારણ પ્રતિભાને અને જીદમતાને પરચો એમણે સૌ કોઈને કરાવ્યો. ફિઝવેરોનો વિષય લઈ બી.એ.માં મુભાષ પ્રથમ વર્ગમાં ઉત્તીર્ણ થયા; ફિઝવેરમાં પણ વિદ્યાર્થી તરીકે એ ઝળકી ઊડ્યા અને આઈસી.એસ ની પરીક્ષામાં પણ સફળ થયા.

અસહકારની લડત શરૂ થવાની હતી તેજ અરસામા સુભાષ હિન્દ પાઠ કચ્છા દેશનુ વાતાવરણ ત્યારે ખૂબ તગ હતુ સગાનહાલા અને મિત્રોના ભારે આશ્રય વચ્ચે એમણે આર્થ સી એસ માથી રાજીનામુ આપી દીધુ અને દેશમધુ દાસના સાથી તરીકે એમણે અસહકારની લડતમા ઝપલા યુ દેશમધુએ રાષ્ટ્રીય કોલેજ સ્થાપી ત્યારે એના પ્રિન્સિપાલ તરીકે સુભાષ સિનાય બીજા કોની પસંદગી થઈ શકે કે કોએસના ગયા ખાતેના અવિવેશનમા નામે પ્રમુખપદનુ રાજીનામુ આપ્યુ અને મોતીવાલ નેહરુ સાથે મળી એમણે ‘સ્વરાજ્ય પક્ષ’ની સ્થાપના કરી અત્યાર સુધી જેનો બહિષ્કાર થયો હતો તે રોતલ ધાગસભાઓમા હવે સ્પિટન સામેનો જગ જરી રાખવાનો હતો પોતાના માર્ગદર્શક દેશમધુની આ પ્રતિમા પણ સુભાષે સાચો સાથ આપ્યો આ પછી દામે “ફોરનર્ડ” નામનુ દૈનિક ગઝેટ ક્યુ ત્યારે એનુ તરીપદ સુભાષે જ સંભાળ્યુ ૧૯૪૮મા દેશમધુ દાસ કલકત્તાના નગરપતિ ચૂંટાયા ત્યારે એમના મુખ્ય કારોબારી અધિકારી (Chief Executive Officer) પણ સુભાષ જ બન્યા

દાસનુ અનસાન થતા આ મુન્ન મૈત્રીનો અન આ યો એમના અનસાનની વડીઓ ગણુર્ડ નહી હતી ત્યારે સુભાષ જમોમા માડાયેની ભયકર જેલમા કેદ પુરાયા હતા ન તો એમની સામે કાયદેસર કામ ચાલતુ, ન તો એમના ઉપર ચોક્કસ તહોમત મુકાતુ સ્પિટન પ્રત્યે સુભાષને જરા પણ લાગણી થાય એનુ કઈ પણ સ્પિટને ક્યારેય ક્યુ છે ખરુ ?

ઉપગઉપર થતી જેલની સજાઓ વચ્ચેના સમય દરમિયાન સુભાષે કેટલાય પ્રમુખપદ સંભાળ્યા છે એ અખિલ હિન્દ મજદૂર સંઘ (All India Trade Union Congress)ના યુનક પરિષદના અને બીજા અગત્યની સંસ્થાઓના પ્રમુખ બન્યા હતા. ૧-૩૮મા જનહરલાલ નેહરુના હાથમાથી એમણે કોંગ્રેસનુ સુકાન લીધુ ત્યારે દેશભરમા હપના પૂર રેલાઈ ગયા હતા આ પછીના વર્ષમા પણ એમણે પ્રમુખપદ માટે

ઉમેદવારી નોંધાવી કોંગ્રેસના ઇતિહાસમા કદી ન નોંધાઈ હાય એવી રસાકસી ચાલી, અને કારોબારી સામતિના મોટરાઓના વિરોધ છતાં પણ, સુભાષ પ્રમુખ તરીકે ચૂંટાયા. 'સુભાષની જીત એ મારી પોતાની હાર છે' એમ ગાંધીજીને પણ ત્યારે કહેવું પડ્યું હતું. બનાવો ચીત્રગ્રહ પે બનતા ગયા. ૧૦૪ ડિગ્રી તાવ છતાં ત્રિપુરીના કોંગ્રેસ અધિવેશનનું અધ્યક્ષપદ સુભાષે સલાહ્યું મહાસમિતિનો સહકાર ન મળી શકવાથી, થોડા જ અઠવાડિયા બાદ, એમને પ્રમુખપદ છોડવું પડ્યું હતું.

(સંગઠનશક્તિ તો સુભાષને જળધૂતીમાંથી જ મળી છે) કોંગ્રેસ છોડી એમણે "ફોરવર્ડ બ્લોક" (આગેકદમ જૂથ)ની સ્થાપના કરી મહાસમિતિના એક હરાવ સામે વિરોધ જગવવા માટે, ત્રણ વર્ષ સુધી કોંગ્રેસના સભ્ય થવાની એમને મનાઈ ફરમાવવામાં આવી. આની સાથેસાથે જ એ જેના પ્રમુખ હતા તે બગાળની કોંગ્રેસ પ્રાંતિક સમિતિને પણ કામ કરતી અટકાવવામાં આવી.

કોંગ્રેસના ફટલાક પીઠે આગેવાનો ષિટન સાથે તડોડોનો પ્રયાસ કરી રહ્યા છે એવો સુભાષે આરોપ મૂક્યો અને ૧૯૪૦માં ગામગઠ ખાતે કોંગ્રેસના વાર્ષિક અધિવેશન વખતે એમણે પણ ત્યાં જ એક તડોડો-વિરોધી પરિપદ બોલાવી. આ બનાવ બાદ બહુ થોડા સમયમાં લગભગ બધા જ કોંગ્રેસ આગેવાનો અને સાથે સાથે સુભાષ પણ, કારાવાસના સળિયા પાછળ પુરાર્થ ગયા.

વ્યક્તિગત સવિનયભંગની લડત ચાલુ હતી ત્યારે એક દિવસ સુભાષ ગૂમ થઈ ગયાના સમાચાર સાંભળી દેગ આખો એંટી ઊંચો હતો. એ ક્યાં જતા રહ્યા હતા તેની ફેઈનેચ ખબર ન હતી. વર્ષો પૂર્વે કર્યું હતું તેમ સંસારનો ત્યાગ કરી એ હિમાલયમાં જઈ વસ્યા છે એમ ફટલાકે કહ્યું; બીજાઓના મન પ્રમાણે એ છુપાઈ ગયા હતા, તો ફટલાકે વળી એ પરદેશ જતા રહ્યા હોવાનો તર્ક પણ રજૂ કર્યો.

સુભાષ ક્યાં હતા? એટ્ટી સાથે એ કલકત્તા, રંગૂન, સરહદપ્રાંત, મોસ્કો, બર્લિન, રોમ અને ટોકિયોમાં હોવાની અફવાઓ પ્રચલિત

બની સુભાષના નામની આસપાસ તો નવો જ ધનિહાસ રચાવો આપણી ભની સમાચાર સંસ્થા ' રેઈટસ ' તો એમ પણ કહ્યું કે, બોઝ બર્લિનમાં હિટલરને મળ્યા ત્યારે હિટલરે એમને હિન્દના સરમુખ પાર બનાવી દીધા હતા !! આ પછી આપણે જાણુ થઈ કે, સુભાષે તો એક આઝાદ હિન્દ ફોજ બની કરી છે અને હિન્દને આઝાદ કરવા એ એને મોખરે રહી કૃષ્ણ કુશોરે આગળ ઉપર સુભાષના જે રેડીઓ ભાવણનો નિર્દેશ કર્યો છે તેમાં એમણે કહ્યું હતું કે -

બીજા દેશોનો ઉદ્ધવા જસો વરોનો અને ખાસ કરીને સ્વાતંત્ર્ય-સમાધાનના દત્તિહાસનો મ અભ્યાસ કરો છે બહારની મદદ સિવાય આઝાદી હાસલ થયાનો એકેય દાખો નો મને તો ક્યાય જગ્યાએ નથી ખુદ મિત્રોને પણ બહારની સ્વતંત્ર મળ્યોની જ નહિ, પરંતુ હિન્દ એવા સુભાષ દેશની મદદ માગી છે એ મદદ માટેની બિઝનેસની મામલીમાં ને કશુંય અનુગ્રહ ન હોય તો હિન્દને જરૂર છે અવી સદાય પ્રવાની કોઈકની તત્પરતાનો સ્વીકાર કરવામાં અને શો વાધા હોઈ શકે ? બ્રિટિશ સાહીવાદ સામેના અમારા આખરી જંગમાં મળી શક્તી તમામ મદદનો અમે ખુશીથી સ્વીકાર કરીશું [૫ ૧૯૦]

આ ઉપરથી સ્પષ્ટ દેખાય છે કે જાપાને આપેલા વચનો ઉપર સુભાષે મહાદેવ બાધો હોતો ચીનનો દાખો નજર સામે રાખનારા એમના દેશવાદનો આ ગમે ઉતારવા તૈયાર ન હતા

૧૯૪૨માં ફિશ મત્રણાઓ વખતે ગેટિસ 'ના એક સંદેશાએ વિમાની અકસ્માતમાં સુભાષ મૃત્યુ પામ્યાના સમાચાર આપ્યા હતા આ સાંભળી દેશ આપો બિડી ગમગીનીમાં ગરકાવ થઈ ગયો હતો અને સુભાષ પ્રત્યેની હિન્દની આ લાગણી બોઈ બ્રિટિન સત્તા આશ્રયથી મૂઠ થઈ ગઈ આ પછી ત્રણ ત્રણ વરોના વહાણા વાઈ ગયા અને ફરી વાર વિમાની અકસ્માતને પગિપુમે ટોકિયોની એક ધર્મસ્થિપનાયમાં સુભાષ અવસાન પામ્યાની અફનાઓ નહોતી મુકાઈ છે એમના અવસાનના આ સમાચાર સાંચા હશે કે આજ્ઞા રાખીએ કે એ ખોટા હોય

૩. કમળાદેવી

હિંદુની સર્વોત્તમ વીગગના કાલુ એમ બે કાર્તિક મને પૂછે તો એવાશક
શ્રીમતી કમળાદેવી તરફ જ આંગળી ચીંધુ “કરેંગે યા મરેંગે”ના
સાક્ષાત્કાર એટલે કમળાદેવી એમનામાં બહાદુરી સાથે જન્મ્યાં જ
એવા મળતી ચિનત્રના પલુ છે. પંરુપર ભિન્નભિન્ન વિચારસરણીઓથી
તમ બનતા વાતાવરણમાં રહી કામ કરવાનું એમને નસીમે સદૈવ
લખાયલું જ હોય છે. આ બધું છતાં, નથી એ કદી અવિનયી થતાં
કે નથી કદી ઉમ બનતાં.

જે બહુઓર વિચારો એ વ્યક્ત કરે છે તે તમામ એમણે
જીવનમાં ઉનારી બતાવ્યા છે. શ્રીમત કુટુંબમાં જન્મેલાં કમળાદેવીનું
લમ, રૂઢિ અનુસાર છેક નાની વયમાં થયેલું અને હજી તો શાળાનો
અભ્યાસ પલુ પૂરો નહોતો થયો ત્યાં એમને વૈવન્ય પ્રાપ્ત થયેલું હિંદુ સ્ત્રી માટે
આથી વંતુ કમનસીબ સ્થિતિ કર્મ હાર્મ શકેદ હવે અભ્યાસ ન થાય,
'નિવૃત્ત' જીવન જ ગુજારવું પડે અને વૈવન્યનાં તમામ ચિહ્નોનું પ્રદર્શન
પલુ કરવું જ પડે! પરંતુ નાની કમળાદેવી ના અભ્યાસ જારી રાખવાનો
દૃઢ નિશ્ચય જાહેર કરી દીધો. થોડા જ સમય બાદ મેંગલોરનું
પિતૃગૃહ છોડી કમળાદેવી મદ્રાસમાં સેન્ટ મેરીઝ કોલેજમાં અભ્યાસ શરૂ
કર્યો. કોલેજના અભ્યાસકાળ દરમિયાન, જીવનની હજી વીસ વસતો
પૂરી નહોતી બેઈ તે પહેલાં જ, ફરી એક વાર એમણે રૂઢિચરણ
સમાજને ચોંકાવ્યો. સરોજની નાયડુના બાર્થ અને પ્રતિબાસપત્ર કવિ
હરીન્દ્રનાથ મહોપાધ્યાય સાથે એમણે લગ્ન કર્યું. આ લગ્ન માત્ર જાત-
પસંદગીનું હતું એટલું જ નહિ, એ આંતરપ્રાતીય હતું અને આંતર-
જાતીય પલુ હતું; ઉપરાંત એ પુનર્વિગમ પલુ હતું. સ્વાભાવિક જ સર્વજન
ખૂબ ખળબળાટ થઈ ગયો હતો!

રૂઢિચુસ્ત મડળોના બડેખાઓ આ લખથી ખૂબ જ અકળાઈ
છે. એમા શુ આશ્ચર્ય કે હરિન ખૂબ જ તેજસ્વી અને બુદ્ધિશાળી યુવાન
હતો અને ઉત્તરવળ ભારિના હિંગરે ડગ માડતો હતો. તો કમળાદેવી
અન્યત્ર સ્વરૂપના, ઉત્સાહી અને આદર્શવાદી યુવતી હતી 'કમળા
સાથેનું મારું મિલન દેવોન પગ ધીર્ય કરાવે એવું છે" એના હરિનના
કથનમા અત્યુક્તિ જરાય નહોતી હરિનની આ ઉક્તિનો ઉત્તર નાગતા
નિખ્યાત આ રીશ ઠરિ ડબ્બયુ ખી ચીટ્સે કહ્યું હતું કે, "ભાઈ,
દેવોને ધીર્ય કરાવે એવી પન્નિસ્થિતિથી હમેશ સમાજતા રહેવું" તે
વેળાએ એ સુખી દુપતીને ક્યાથી ખ્યાલ હોય કે નિનો મા બોલાયલું
ચીટ્સનું એ વાક્ય ભવિષ્યનાણી જ હતું કે કારણ કે, પંદર વર્ષ રીતે
હરિન અને કમળા અલગ થયા.

આજે છે તેમ ત્યારેય પણ કમળાદેવીની જ્ઞાનપિપાસા તો
વધુસતોરી જ રહેતી અને તેથી વધુ અભ્યાસ માટે એણે વિવાયત
જવાનું નક્કી કર્યું આર્થિક મુશ્કેલી તો હતી જ નહિ એમના પિતા મદાસની
સતહી નોકરીના એક ઉચ્ચ અધિકારી હતા અને માતા કણીકના
એક ખૂબ જ ખાનદાન અને શ્રીમત કુટુંબના પુત્રી હતા એમના કાકાએ
ધારાગારી તરીકે બહુ મોની નામના મેળની હતી અને તે ખૂબ ધનવાન
પણ હતો આટલી બધી અનુકૂળતાઓ ઉપરાંત કમળાદેવીમા અદ્યમ
ઉત્સાહ અને અગ્રાધ જ્ઞાનપિપાસા હતા પછી શુ જોઈએ કે બેકફી
કોનેજના એ શિષ્યાર્થીની બન્યા અને લડન સ્કૂલ ઓફ ઇકોનોમિકસમા
પણ લાગરી આપની એમણે શરૂ કરી.

વિદેશી સત્તા સામે મહાદેવ ગાંધીએ અસહકારનું શસ્ત્ર ઉગામતા
તરન જ કમળાદેવીએ ઇંગ્લેન્ડમા અભ્યાસ અભગર્ધ એ ચઢા યો અને
મતૃભૂમિની સેનામા લાગર થઈ ગયા વિદ્યાર્થી તરીકેની કારકિર્દીના
કે યુરોપ જના માટે કરેલા ખર્ચનો ત્યારે એમણે ખ્યાલ પણ ન કર્યો.
એક જ વાત મહત્ત્વની હતી-માની મુક્તિ

સ્ત્રીસ્વાતંત્ર્યની મૂલેશમા તો કમળાદેવી પહેલેથી જ જોડો સ્ત્ર
લઈ રહ્યા છે પોતાના અનુભવે એ સમજતા થયા હતા કે, પુરુષોએ રચેલી

આજની આ દુનિયામાં સામાજિક સિનમોનો બે દુર્ઘ વધુ નિર્દય ભોગ બનતું હોય તો તે સ્ત્રીઓ જ છે અખિલ-હિન્દ મહિલા શિક્ષણ પરિષદના પહેલા જ અધિવેશનના મહામત્રી તરીકે એમની સર્વાનુમતે ચૂંટણી થઈ હતી. થોડા સમય બાદ તેઓ અખિલ-હિન્દ મહિલા પરિષદના સંગઠન મત્રી પણ બન્યા અને વર્ષો સુધી એ પદે એમણે કામ કર્યું. એમનાં અમાપ ઉત્સાહ અને અપાર નિષ્ઠાએ પરિષદના કાર્યને નવો જ વેગ આપ્યો. સસ્થાપકની ધગશનો સાક્ષાત્કાર એમણે સૌ દુર્ઘને કરાવ્યો. દેશભરનો પ્રવાસ કર્યો, કામ કામ બાપણો કર્યો, નવા નવા સપર્કો સાધ્યા, ઠેકઠેકાણે પરિષદની શાખાઓ શરૂ કરી અને સર્વત્ર યુવાન સ્ત્રીઓને પરિષદનું કાર્ય આગળ ધપાવવા અને નવરચનામાં પોતાનું યોગ્ય સ્થાન હાથ કરવાની હાકલ કરી.

ધારાસભાની ચૂંટણીમાં ઊભી રહેનાર મહિલાઓમાં પ્રથમ હોવાનું માન કમળાદેવીને ફાળે જાય છે. યુરોપના બીજી વારના પ્રવાસેથી પાછા ફર્યા બાદ તુરત જ, છેક છેવટની ઘડીએ, ઉમેદવારી નોંધાવવાનું એમણે કબજ્જી હતું. ઘણા શુભેચ્છકોએ એમને ચેતન્યા કે તમે ખૂબ મોડાં પહોં છો એટલું જ નહિ, મતદારોની સંખ્યા પરિમિત છે અને સામેવાળાઓએ તો પૈસાની કાથળીનું મોં ખુલ્લું મૂકી દીધું છે ! પણ એમ હારે તો કમળાદેવી શાનાં ? સફળતા નિષ્ફળતાનો એ પ્રશ્ન નહોતો, એમને તો સ્ત્રીઓના એ અધિકારનો સ્વીકાર જ કરાવવો હતો.

ચૂંટણીના બાકી રહેલા થોડા દિવસોમાં પણ પોતાની અદ્ભુત કાર્યશક્તિને પ્રતાપે એમણે પરિસ્થિતિમાં નવો જ પલટો આણ્યો. એમના હરીફ ઉમેદવારનો તો પૈસા ખર્ચતાં ખર્ચતાં પણ નાકે દમ આવી ગયો. ચૂંટણીનું પરિણામ બહુર થયું ત્યારે કમળાદેવીને માત્ર બસો જ મત આજી મળ્યા હતા. આ પરિણામથી સૌ દુર્ઘને ખૂબ અચંબો થયો અને સામા પક્ષે પણ કબૂલ કર્યું કે, બે કમળાદેવીને થોડો વધુ સમય મળ્યો હોત તો એ જરૂર સફળ થાત. અત્યાર સુધી રૂઢિચુસ્તોના

ડગવે ને પગવે સફળતાથી સામનો કરનાર વીરાગતા સામે એક વાર એ બાપડાઓ સફળ થયા ખરા !

કમળાદેવી નિષ્ફળ થયા એ વાત ખરી, પણ એ ચૂટણીનું રાજકીય મહત્ત્વ જેટલું તેણે નહોતું હવે તો જાણે પરિસ્થિતિ સાવ પવટાર્જન ગર્ભ છે અને આજે જો કમળાદેવી કયાંય પણ ધારાસભાની ચૂટણીમાં ઊભા રહે તો એ મિત્તહરીફ જ ચૂટાય એમાં કશો શક નથી, કદાચ કોઈ હરીફાર્જનો પ્રયાસ કરે તો એ એની જામીનની રકમ પણ શુભાવે એ દીવા જેવી ચોકખી વાત છે દેશના આગેવાનોમાં કમળાદેવી આજે જે માનભર્યું સ્થાન ભોગવે છે તે જોતા આમાં આશ્ચર્યકારક કશું નથી

આ પ્રતિગ, રાષ્ટ્રીય આદાવનોમાં એમણે આપેલા ભોગ અને દેશની એમણે કરેલી સેવાને બાલારી છે સ્ત્રીસ્વાતંત્ર્યની લડત ઉપરાંત એમણે મુલકની આઝાદીની લડતમાં પણ હરહમેશ ભાગ લીધો છે ૧૯૨૦ની આસપાસ યુવક પ્રતિષ્ઠા દેશ આખામાં નવો જુવાળો આપ્યો અને અને હિંદના રાજકારણની સ્થિતિજ એના રંગમાં નાહી રહી ભારે, કમળાદેવીએ એ પ્રતિષ્ઠા જે વિસ્તરે આપ્યો હતો તે આજ આટલા વર્ષો બાદ પણ યાદ રહે એવો છે ૧૯૨૮ માં સાર્ધમન કમિશન આવ્યું અને દેશભરમાં ભારે ઊછાપોહ મચી રહ્યો

દેશના મુખ્ય મુખ્ય રાજકીય પક્ષોએ સાર્ધમન કમિશનનો બહિષ્કાર કરવાનો નિશ્ચય કર્યો મુનર્ધની 'યુથ લીગ' (યુવકસંઘ) શરૂ કરેલો પ્રચારમત્ર 'સાર્ધમન, પાછો જા' દેશભરમાં વ્યાપી ગયો ૧૯૨૯ના ડિસેમ્બરમાં અમદાવાદ ખાતે મુનર્ધ પ્રાંતિક યુવક પરિષદનું જે યાદગાર અધિવેશન મળ્યું એના કમળાદેવી પ્રમુખ હતા એ અધિવેશનમાં એકલા થયેલા યુવકયુવતીઓએ સ્વતંત્રતાની માગણીમાં પોતાનો સ્વર ઉત્સાહપૂર્વક પુરા થો જો જ અવાડિયા બાદ, પડિત જવાહરલાલ નેહરુના પ્રમુખપદે લાઠીર ખાતે મળેલી કોંગ્રેસની બેઠકમાં પૂર્ણ સ્વરાજ્યનો જયઘોષ પોકારાયો અને એ દેશ આખાની માગણી જની ગર્ભ

૧૯૩૦માં સવિનયભંગની લડત શરૂ થતા જ કમળાદેવીએ એમાં આગળ પડતો ભાગ લેવા માગ્યો મુજબમાં એમણે જે કરી બતાવ્યું તેથી સહુ કોઈ દિગ્ધર્ષ ગયું એ દિવસોમાં એમણે કરેલાં અનેક પરાક્રમેની વાતો આજે પણ લોકો હામે હામે સંભારે છે. એક દિવસ દેશમેત્રિકાઓ સહિત એમણે મુંબઈના શેર બજાર ઉપર ‘અદાર્થ’ કરી અને એક કલાકમાં ૪૦,૦૦૦ રૂપિયાનું ગેરકાયદે મીઠું વેચ્યું. એમની ધરપકડ થઈ, અને જ્યારે તપાસ ચલાવનાર ન્યાયાધીશે એમને મુનો કબૂલ છે કે કેમ એ પૂછ્યું ત્યારે એના જવાબમાં કમળાદેવીએ એમને શહીવાદના હાથા બનવાનું છોડી દઈ અસહકારની લડતમાં ભાગ લેવાની સલાહ આપી. આશ્ચર્યમૂલક બનેલા ન્યાયાધીશની હાજરી વીસરી જઈ એમણે અદાલતમાં જ ગેરકાયદે મીઠું વેચવું શરૂ કરી દીધું !

એમને નવ મહિનાની સજા થઈ અને જેલનો આ એમનો પહેલો જ અનુભવ હતો. અલબત્ત આ બાદ તો એમણે અનેક વાર કારાવાસ વેળો છે. એક સજા દરમિયાન તો એમને એક વર્ષ એકાંતવાસમાં પણ રહેવું પડ્યું હતું.

કમળાદેવી ચુસ્ત સમાજવાદી છે. એમનું હૃદય હિંદાર છે અને પ્રગતિશીલ વિચારો ધરાવે છે તેથી ખૂબ યુવાન વયથી જ પીડિત અને શોષિત જનતાનું હિત એમને હૈયે વસી ગયું હતું. ૧૯૩૪માં કોંગ્રેસ સમાજવાદી પક્ષની સ્થાપના થતાં જ એમણે એમાં ઝુકાવું. ૧૯૩૫મ પક્ષનું અખિલ-હિંદ આગવેશન મોરત ખાતે મળ્યું ત્યારે એ એનાં પ્રમુખ હતાં. સત્કાર સમિતિનાં પ્રમુખ સત્યવતી દેવી અને અધિવેશનનાં કમળાદેવી. સમાજવાદી પરિષદનાં બે મુખ્ય સ્થાનો આ બે ત્રિશિષ્ટ સત્તારીઓએ શોભાવ્યાં હતાં તે બીનાને, હિંદના બહેર જીવનમાં સ્ત્રીઓના નવા દરજ્જાની દ્યોતક ગણી, સર્વત્ર વંધાવી લેવામાં આવી હતી.

કમળાદેવીને મુસાફરી સાથે ભારે મહામત છે. રાજકીય અને સામાજિક કાર્યને અંગે તેઓ હિંદમાં દરેક ભાગમાં ધૂમી વળ્યાં છે.

ત્રણ ત્રણ વાર તો એમણે યુરોપની મુલાકાત લીધી છે અને એક નાર આખી દુનિયાનું પર્યટન પણ એમણે કર્યું છે. છનીવા, બર્લિન, પ્રાગ, એન્ગીનોર અને કોપનહેગન જેના બિનલિન મથકોએ ભરાયેલી પાંચ આતંગરાષ્ટ્રીય મહિલા પરિષદોમાં એમણે હિંદના પ્રતિનિધિ તરીકે ભાગ લીધો છે.

ખીન્ડુ ત્રિશ્વયુદ્ધ ગરૂ થયું ત્યારે કમળાદેવી લડનમાં હતા સિંટનના યુદ્ધહેતુએ અને હિન્દની સ્વાધીનતાના પ્રશ્ન સાથેના એનના સમયની સાક્ષસાક્ષ ગળદોમાં જાહેરાત થતી જોઈએ એવી માગણી કોંગ્રેસ તરફથી રજૂ થતા હિન્દનો પ્રશ્ન દુનિયા સમક્ષ ઊભો થયો. સર્વત્ર સ્વાધીનતા માટે લડવાનો દાવો કરતું સિંટન પોતાના હાથમાં તમામ સત્તા ગળી હિન્દને એની આઝાદી નકારે એ નિસવાદ સૌ કોઈને સ્પષ્ટ સમજાઈ ગયો. હિંદના સમાચારો જાહાર ન જાય તે માટે ખૂબ કડક તકેદારી રાખવામાં આવી સાચી વસ્તુસ્થિતિ ઉપરના આ સંજ્ઞક ઢાકણ ઉપરાંત સર્વત્ર અને ખાસ કરીને અમેરિકામાં સિંટને કપડી પ્રચારકાર્ય જોરજોરથી શરૂ કરી દીધું અને હિન્દ વિશે તરેહતરેહના જુદાજુદા ફેલાવવા માગ્યા.

આ કપડી પ્રચારનો સામનો કરવા કમળાદેવીએ અમેરિકા જવાનો નિશ્ચય કરી ૧૯૦૮ ના ઓક્ટોબરથી તે ૧૯૪૧ ના માર્ચ સુધીના અઠાર મહિના એમણે નવી દુનિયાને પોતાનું વગ બતાવ્યું. ન્યુયોર્કથી સાન્ફ્રાન્સિસ્કો અને બોસ્ટનથી મેક્સિકોના અનેક સ્થળોએ હજારો લોકોએ એમના ભાષણમાં હાજરી આપવા માડી અમેરિકાના જાહેર જીવનમાં વજનદાર અને મહત્ત્વની ગણાતી અનેક વ્યક્તિઓની મુલાકાત લઈ હિં ની સાચી પરિસ્થિતિ એમને સમજાવી હિંદ વિશેના અવળા પ્રચારના ધાડાપૂર સામે કમળાદેવીએ બહુ મોટો ભાગ આપી ભાષણો દ્વારા અમેરિકાના લોકો સમક્ષ હિંદ વિશે સાચી વાતો રજૂ કરી પોતાના દેશની જે મેના બજારી છે તે કદી બુલાશે નહિ.

જપાનમાં એમનો ભાવજીનો સંકાર થયો ત્યાં પહોંચ્યા જ ભાષણમાં પદો હજાર લોકોએ હાજરી આપી હતી કમળાદેવીએ પોતાના

સિદ્ધાંતોનો કદી ત્યાગ કર્યો નથી. એમની બડખોર વૃત્તિ જાપાનમાં પણ અછતી ન રહી અને બહુ જ સાફ શબ્દોમાં એમણે ચીન ઉપરના જાપાનના આક્રમણને વખોડી કાઢ્યું. આવી દિનતા બતાવતી એ કઈ નાનીસૂની વાત નહોતી !

આથી હાંગકોંગમાં જહાજ ઉપર જ બ્રિટિશ પોલીસે એમની ધરપકડ કરી ત્યારે એમના આપ્તચર્યની અવધિ જ આવી પુરે ચઢેલા ચીનની હાલત જોતા એ ત્યારે યુગકીર્તિ જઈ રહ્યાં હતાં. ચીનની સરકારની દરમ્યાનગીરીથી એમનો છૂટકારો થયો. આ પછી એમણે સ્વતંત્ર ચીન અને કમળ હેઠળના ચીનની પણ મુલાકાત લીધી અને જોઈ ચીનના સરનશીનો-માર્ગિક ચાંગ-કાર્ક-શેક અને વાંગ-ચીંગ-વીને એ મળ્યાં. દર પૂર્વના આ બે દેશોના પ્રવાસની છાપ એમણે “ઈન વોર ટોર્ન આર્મી” અને “જાપાન-ઈટ્સ વીકનેસ એન્ડ સ્ટેન્થ” નામનાં બે રસપ્રદ પુસ્તકોમાં ઝીલી છે.

કમળાદેવીને ઉચ્ચ કલાવૃત્તિ વરી છે. લલિતકલાના એમને શોખ છે એટલું જ નહિ, એ એનાં અચ્છાં જાણકાર પણ છે સંગીતનો એમને ખૂબ શોખ છે અને એમના પોતાના કામાં સંગીતનો રથકે સહેજે સાંભળી શકાય છે.

એમની લાક્ષણિકતાઓ શી છે ? પહેલી તો, સાદી સમજ છે, કશી હેહા કથાં વિના, મુશ્કેલ કામો પણ એ કરાવી શકે છે પ્રવાસ દરમિયાન પણ એમનું ટાઈપરાઈટર તો એમની સાથે હોય જ : અને મિત્રોની ગમે એટલી ખીજ છતાં એ ત્રીજા વર્ગના ચિકાર ગિરદીવાળા ૩૦૭માં પણ સ્વસ્થતાથી બેસી પોતાના લેખો સીવા જ ટાઈપ કરી લે છે. પહેલાં લખી પછી એ ટાઈપ કરવાની જરૂર એમને નથી પડતી. આદર્શ અને વ્યવહારનું અજળ મિશ્રણ થયેલું એમનામાં સ્પષ્ટ જોઈ શકાય છે. ખેડૂતની ભાંગીવૂટી ઝૂંપડીમાં કે મહારાષ્ટ્રના આદિવાસ મહેલમાં—એમની સ્વસ્થતા એવી ને એવી જ રહે છે. એટલું જ નહિ,

મુલાકાતની પહેલી બે જ મિનિટમાં એ ખેંટત સ્ત્રીને કે મહારાણીને બેઠેને પોતાને વિશે તુરત જ નર્વિત બનાવી દર્શી શકે છે.

૧૯૪૪માં અણીને પગે એમને ફરી એક વાર હિન્દમાં સ્ત્રી પ્રવૃત્તિની આગેવાની લેવાનું કહેવામાં આવ્યું ત્યારે એ ગિમાર હતા આમ છતાં, એમણે એ આગેવાની લેવાનું કમૃદ્યુ. ૧૯૪૪-૪૬ નાં બે વર્ષોમાં અખિલ હિંદ મહિલા પરિષદના પ્રમુખ તરીકે એમણે જે સેવાઓ બજાવી છે તે એ મહાન સસ્થાના ઇનિશિયેટિવમાં મોતના અસરે લખાઈ અમર બની ગઈ છે ઉચ્ચ કુટુંબની મહિલાઓની એક પ્રતિષ્ઠિત મહાળીમાથી દેશની એક આગેવાન સ્ત્રી સસ્થા, એ પરિગઢ બની ગઈ તેના ઘણાં મોટા યજ્ઞ કમળાદેવીને ફાળે જાય છે.

દ્વાર્ધ પશ્ચુ હિન્દી આગેવાનને ન મળ્યું હોય એવું માન પડિત જવલ્લરલાલ નેહરુને, કોએસના એ ચોથી વાર પ્રમુખ તરીકે ચૂંટાતા મળ્યું બીજા અનેક ગુણો ઉપરાંત, હિન્દની સ્ત્રીઓનું દન્ટિગિદ્ધ બરાબર રજૂ કરી શકે એમ હોવાથી, પડિતજીએ કમળાદેવીને પોતાની કારોબારી સમિતિમાં લીધા કમળાદેવીના સમાજવાદી મિત્રો તો કારોબારી સમિતિમાં નહોતા બેઠાવાના પરંતુ પડિતજીની માગણીને માન આપીને એમણે કમળાદેવીને એ સમિતિમાં જગ્યા દીધા *

કમળાદેવી એટલે બહુની સાક્ષાત્ મૂર્તિ. શ્રીમંત કુટુંબમાં લાડકોડમાં જીવેથી એ છોકરીએ બહુ છેડી દર્શ, જાહેર જીવનની ઉપાધિ અને આપદા રાજીખુશથી વહેલી લીધી છે. ગાળાજીવન દરમિયાન જ, વિધવા બનતાં એણે યુગો જૂની રૂઢિ ફગારી પુનર્વિમ્બ કર્યું હતું. અગાધ જ્ઞાનપિપાસા તૃપ્ત કરવા દરિયાં ખેડી પગદેશ જવાનું સાહસ એણે કર્યું હતું પૈસા કે કીર્તિ ખાતર નહિ, પણ કલાના નવા આત્મગોને મૂર્ત કરવા તપ્તા ઉપર ભાગ લેનાર, પ્રતિષ્ઠિત કુટુંબની એ પહેલી જ મહિલા છે ધારાસભાઓની

* આ લખાણ બાદ, છેક દમણા કોએસ સમાજવાદી પક્ષના મહામત્રી શ્રી જયમકારા નાલાયણ પણ, કોએસ કારોબારી સમિતિના સભ્ય બન્યા છે

ચૂંટણીમાં મુશ્કેલીઓના પડાડ છતાં, બિબી રહેનાર એ પટ્ટવી જ સ્ત્રી છે. અથાગ પરિશ્રમની એનામાં ગંઢિત છે, સગદન દેવે અને દુરવે. ભોગ માગે છે તેનો એને જાતઅનુભવ છે સર્વત્ર આજસ, રિયિલિટા અને બેફરકારી દૂર કરતી આ નારી જ્યાં જાય છે ત્યાં પ્રકાશ વેગે છે, ઉત્સાહ જગાવે છે પ્રવર્તકની નીડરતા એનામાં છે અને પરિણામની પગલા ગાખ્યા વિના, જાપાનની ભુમિ ઉપર જ એ ચીન ઉપરના આક્રમણની ઝાટકણી કાઢી શકી હતી રાજદ્વારી કાર્યકર્તાના અહુભાવ વિનાની આ સ્ત્રીએ દેશની બધી જ લડતોમાં હસતે મોઝે પોતાનો ફાગો આપ્યો છે. આવા છે કમળાદેવી

૪ અરુણા અસફઅલી

૧૯૫૭ના પહેલા સ્વાતંત્ર્યસંગ્રામની નાવિકા ગ્રાંપીની રાણી લક્ષ્મીબાઈ છે (૧૯૮૨ના વિપ્લવની નાવિકા અરુણા અસફઅલી છે)

(અરુણા અનેક પરાક્રમોની કહાણી જુનકાળની કે પરીકથા જેટલી જ રોમાંચક છે.) આ યુવાન, અદ્ભુત વિપ્લવવાદી રમણીની વિશિષ્ટતા શેમાં છે? એનામાં/સમાજના ઉચ્ચ વર્ગની મહિલાનું લાક્ષણિક અને સસ્કારિતા છે તો માયા બેડખોરની બહાદુરી અને ઉત્સાહ પણ છે

(અરુણા એટલે કાર્યપરાયણતા. એ જે કંઈ હાથમાં લે છે તેને ખૂબ ખંતથી વળગી રહે છે. અર્થહીન વાતોમાં અરુણાને ક્યારેય રસ હોતો નથી)

૧૯૪૨ના ઓગસ્ટના પહેલા અકવાડિયામાં મુંબઈમાં મહાસમિતિની યાદગાર બેઠક મળી ત્યારે અરુણા પોતાના વિખ્યાત પતિ સાથે મુંબાઈ આવી હતી. હમેશનો જ આનંદી, હસમુખો અને ઉલ્લાસી એનો અહેરો આ વેળા કંઈક વધુ આકર્ષક લાગતો હતો અને એની નસોમાં લોહી જોરથી વહેતું સ્પષ્ટ દેખાતું હતું. મહાસમિતિના વિશાળ મંડપમાં આમથી તેમ ફરી વળતાં, એ ફટલા ય જૂનાં ઓળખાણો તાળં કરતી અને નવા દોસ્તો ઊભા કરતી. આવી અચળ અને અજરાક યુવતીમાં અગાધ આધ્યાત્મિક બળ ભર્યું હશે એવો ખ્યાલ ત્યારે ફોને આવી ગયો કે કોણ આ કલ્પી શકે કે બીજા જ દિવસની સવારથી અરુણા હિંદની ક્રાન્તિકારી ચળવળની આગેવાની હશે કે

(એની સિદ્ધિઓ સાથે જ અપૂર્વ અને ધ્યાનપાત્ર છે. ૬ મી ઓગસ્ટને દિને ફ્રેંચેસની કારોબારી સમિતિના સભ્યોની ધગપકડ ખાદ, મહાસમિતિના મંડપ આગળ થયેલા ધ્વજવટનની એણે આગેવાની લીધી)

આસપાસ લોક ક્રીડિયારા જેમ ઉભરાયું હતું. પોલીસે શસ્ત્રોની મદદથી આ સભા વિખેરવાનો પ્રયાસ કર્યો. દિનભર ટ્રિયર ગેસ, લાડી અને ગોળીનો મારો ચાલ્યો. પોતાની જાન ઉપર અમૂલ્ય ભયની પરવા રાખ્યા વિના, સલામતીના કથાય ખ્યાલ વિના, ટોળાંની વચ્ચે-વચ્ચે એ ધૂમતી જ રહી અને લોકોને પ્રોત્સાહન અને સૂચના આપતી રહી.

નિર્દોષોની નાહકની કલ્પેઆમ અને લોભોની આ યાતનાઓ જોઈ અરણ્યનો જુરસો ઊછળી આવ્યો. તે ઘડીથી માંડી અરણ્યએ ક્રાંતિકારી રાજકારણમાં અપઘાન્યું. ૧૯૪૨ના ઓગસ્ટની ૯મીથી તે એની સામેના હુકમ ૧૯૪૫ જાન્યુઆરીની ૨૬મીએ રદ થયો ત્યાં મુખી અરણ્ય ભોંયમાં ભંડારઈ ગઈ. ગુપ્તવાસ સેવતા રાજદ્વારી કાર્યકર્તાની જેમ, આજે અહીં તો કાલે ત્યાં, આજે એક નામે તો કાલે બાજે નામે, એમ અરણ્ય ફરતી રહી આ રખડપટ્ટી દરમિયાન જ એની માનું મૃત્યુ થયું અને એની આંખરી વેળાએ અરણ્ય એની પાસે હાજર ન જ રહી શકી. મરતી માને લાડકી દીકરીના આ હાલહવાલથી કુવો રંજ થયો હશે ?

- આ બધા વખત દરમિયાન ધૂપી પોલીસે તો અરણ્યનો પીછો જ પકડ્યો હતો. વિદેશી સત્તાએ એને ‘ભાગેકુ’ તરીકે જાહેર કરી અને એની ધરપકડ માટે રૂપિયા પાંચ હજારનું ધનામ પણ જાહેર કર્યું. એને પકડવા હિંદનાં દરેક દરેક શહેરમાં સરકારે ધૂપી પોલીસ, ખાતમીગરો, લાડૂતી પ્રચારકો અને જાસૂસોની ફાજની ફાજ ધૂપી મૂકી દીધી હતી પરંતુ આ કાબેલ અને અનુભવીઓની આખીય જમાત કરતાં અરણ્ય વધુ કાબેલ નીકળી, વધુ સાવધાન પુરવાર થઈ, અને લગભગ અઢી વર્ષના આ ગુપ્તવાસ દરમિયાન અરણ્યએ કુરેલાં અનેક પરાક્રમેની કહાણી, કોઈક દિવસ એ પોતે કહુશે ત્યારે જ જાણશે. આજન્મ વિનમ્રતા અને નિરપહવાની ઉપરવટ જઈ શકે તો જ અરણ્ય આ વાત કહી શકશે.

આમ છતાં, કેટકેટલી વાતો તો ક્યારનીય પ્રચલિત બની છે. એક વાર એને ચેતવણી મળી કે એના ગુપ્તવાસની પોલીસને જાણ થઈ ગઈ છે અને એ જગ્યા સલામત રહી નથી, અને તરત જ સ્થળાંતર

થવું જોઈએ આમ છેક છેવટની વડીએ એ ક્યા વાચ ? એક તુકો મૂળ્યો, એ દિવસના સમારના અખબારોમા એક ઈંગ્લીશ કુટુંબમા પૈસા આપી ગયેલા રાજ હોય એના યુરોપિયન માટે જાહેરખબર હતી તરત જ અરજી દેકસીમા ત્યા ગઈ જાહેરખબર આપનાર બાઈ તો અરજીના વ્યક્તિત્વથી એટની મુગ્ધ થઈ ગઈ કે આગતુક યુરોપિયન હોવા વિશેના પોતાના આગ્રહ જતો કરી એણે અરજીને રાખી લીધી આમ કરી એક વાગ અરજી પોલીસને હાથતાળી આપી છટખી ગઈ અને પોલીસ નિરાશમા હાથ વસતી જ રહી

એક ખીજે પ્રસંગે અરજી ખૂન માફી પડી એને મરડો થયો અને એ છેક ન ઓળખાય એરી સ્થિતિએ પડેલી ગઈ પાડુરોગની શંકાતા ચિદ્ધો પછુ દેખાના લાગ્યા એક શ્રીમત મિત્રને ત્યા રહી પૂરતી સારવાર કરાવવા માટે એને ખૂન ખૂન સમજાવવામા આવ્યું બુઝાવના પોતાના સાથી રોના અત્યંત આગ્રહને રસ થઈ છેવટે અરજી કમૂન થઈ ગયેલે જ વિષે અગાઉથી કશીય ખબર આપ્યા વિના જ અરજીના યજમાનનો એક દોસ્ત ત્યા ટપકી પડ્યો આ દોસ્ત કઈ જેવો તેવો આદમી નડેલો એ ખૂન લોચા દરજ્જાનો સગકારી અધિકારી હતો કુટુંબ સાથે વરવટ જેવો સમવ હોનાથી આ સાહેબ તો છેક અદર આની આ-વા આગતુકનુ આગ્રહ અને યજમાનની મૂંઝવણ અગત્ય તરત જ પાગખી ગઈ આવો ઉચ્ચ અધિકારી ધીટ ક્રાંતિકારી સન્મુખ આવી દિવો હતો કઈક માર્ગ તો કાઢવો જ રહ્યો અરજીએ એ અધિકારીને આનકાર્યા અને વિદીના પોતાના જ વરમા જાણે ન હોય તેમ એની સાથે એણે વાતો કરી શરુ કરી તમ વાનાવરણ કઈક હળુ થયું ત્યારનાં તો એ બેઠે જત્યાએ ભારે રસપૂર્વક વતો કરી પોલીસને બાનખી આપવાની વાત તો બાનુએ રહી એ ઉચ્ચ અધિકારીએ માત્ર એટલુ જ કહ્યું કે, રચના ઇતિહાસની દ્રષ્ટીક ઘડના આજ્ઞાકાનુ મહાભાગ્ય મને સાપડ્યું એ નાનીસિની વત નથી

એની બહાદુરી અને બિરાદરીની અનેકાનેક વાતો વહેતી મુદ્દાર્થ છે. યોગ્ય સમયે જ આ બધી વાતોની જનતાને જાણ થશે. આ બધા બતાવેલાથી એક રોમાચક અને કુનેડાજા મહિલાની મર્તિ આપણી નજર સમક્ષ ઊભી થાય છે અણ્ણાની બંડખોર પ્રવૃત્તિઓ પ્રત્યે આશ્ચર્ય વ્યક્ત કરનારાઓ બહી જાય છે કે, અણ્ણા એકાએક દાનિકારી બની નથી ગઈ છેક નાનપણથી એનામાં પૂરતા પ્રમાણમાં આત્માશક્તિ અને હૃદયશક્તિ બને હતાં અને પોતાનું ધાર્મ્ય કરવાની ટેવ પણ ખરી ચૌદ વર્ષની ઉંમરે પૂરી ગભીરતાથી એણે ખ્રિસ્તી સાધ્વી બનવાની તૈયારીઓ કરેલી અરણ્યા ત્યારે લાહોરની એક ખ્રિસ્તી શાળામાં અભ્યાસ કરી રહી હતી આ શાળાની મુખ્ય મિસ્ટ્રિક અદ્ભુત વ્યક્તિ હતી અને એના સંપર્કમાં આવનાર સૌ દુર્ઘર્ષને વશ કરવાની એનામાં શક્તિ હતી. નાની અરણ્યા ગાંધુલી એને ખૂબ ખૂબ વહાલી હતી. એ અરણ્યાને બાઈબલમાંથી વાતો કહેતી, જસસ અને મેરીની જીવનકહાણી કહેતી, એને વાચવા પુસ્તકો આપતી અને આ રીતે એની જિજ્ઞાસા જાગત ક્રાંતિ અને સદૈવ જાગત રાખતી. એ કહેતી, દુનિયામાં તો ત્યાં જુઓ ત્યાં કલહ જ બયો છે, આથી શુદ્ધ અને ભક્તિભાવ ભર્યું જીવન જીવવાની ખૂબ જ અગત્ય છે જીવમાં જ પોતાનું નાનકડું ડાકું ધુણાવી અરણ્યાએ સાધ્વી બતાવનાં નિશ્ચય સ્વજનો આગળ જાહેર કયો. ભયભીત બનેલાં માતાપિતાએ અરણ્યાને ખૂબ ઠપકો આપ્યો, ખ્રિસ્તી શાળામાંથી હાલતી લીધી અને એને અને એની નાની બહેન પૂર્ણિમાને નૈનિતાલની પ્રોટેસ્ટન્ટ શાળામાં મૂકી. અરણ્યાએ ત્યારે કેવા ધમપછાડા કરેલા!

શેડાં વયો વિત્યા ન વિત્યાં ત્યાં અરણ્યાએ ફરી એક વાર માથું ઊંચક્યું. એનાં માતાપિતાએ ધારા મુજબ એનાં લગ્ન કરવાનું નક્કી કર્યું. એ કબૂલ ન થઈ. એણે પોતે સ્વતંત્ર થવાનો અને પોતાના પગ ઉપર ઊભા રહેવાનો નિશ્ચય કયો લાહોરથી અરણ્યા છેડ કલકત્તા આવી અને ફોકરીઓ માટેની ગોખલે સમારક જાળામાં શિક્ષિકા થઈ. પોતાના નિર્વાહનો જ નહિ, પરંતુ કમાણીમાંથી હજારો વધુ અભ્યાસ

માટે જ્યાં જેટલા પૈસા બચાવવાનો પથ એણે નિશ્ચય કર્યો હતો. કેવો પ્રયત્ન આશ્વાસન ?

પણ એણે ન ધાર્યો હોય, ન કદખો હોય એવો બનાવ તરત જ બન્યો. એની નાની બહેન પૂર્ણિમા અલ્હાબાદમાં પરણી હતી. રત્નચો દરમિયાન અરણ્ય પોતાની એ બહેનને ત્યાં ગઈ. વિધિનું કરવું તે બેનરજ કુટુંબમાં એમનો એક મિત્ર ત્યાં મહમાન બની રહ્યો હતો. મુસ્લિમ લાગની કલકત્તા ખાતેની બેઠકમાથી હાજરી આપી પાછા ફરતાં એ થોડા દિવસ માટે અલ્હાબાદ બિનયો હતો થોડાં જ વર્ષો પહેલાં, અસહકારની લડતમાં એણે અઢાર માસનો કારાવાસ પણ સેવ્યો હતો. રાજદ્વારી મંડળોમાં એ જાણીનો હતો અને એ આશાસ્પદ બેરિસ્ટરની કમાણી ધીમે ધીમે વધતી જતી હતી. આરામની પગોમા એ વાંચવાનું ભયંકર પાપ, અને કવિતા કરવાનું એથી પણ વધુ ભયંકર પાપ કરતો હોવાનું મનાતું ! એનું નામ હતું અસફઅલી. અરણ્યને એની બહેન પૂર્ણિમાના નિવાસસ્થાને એ મળ્યો. એક એકબીજા પ્રત્યે આકર્ષણ. એક અદ્ભુત પ્રેમપ્રકરણ સર્જ થયું.

બનવું સાવ સ્વાભાવિક છે તેમ અરણ્ય અસફઅલી સાથે પરણે એ સામે અનેક વાંધા રજૂ થયા. અસફઅલી મુસ્લિમ અને અરણ્ય હિન્દુ; અરણ્ય અઢાર વર્ષની અને અસફઅલીની ઉંમર એકતાલીસની. પરંતુ અરણ્યનો નિર્ણય અફર હતો. એ નિર્ણય વિરહની તમામ સત્તાહસ્યતા એણે નકારી.

લગ્ન થતાં જ, અરણ્યના જીવનમાં ગંભીર પ્રભો બિખા થયા. એનો પતિ રાજદ્વારી નેતા તરીકે જાણીનો હતો એટલું જ નહિ, પરિણત અને ઉદ્દેશો એ અચ્છો જાણકાર હતો, અને અરણ્યને તો બેમાંથી એકેય લાખા આવડતી નહોતી. ફરીતે અનસારી તો આ માટે અરણ્યને વારંવાર ચીઢવતાં કહેતો, "લાખી, તમે ઉર્દૂ ક્યારે શીખરો ? અસફઅલી તો તમારે વિશે ઉર્દૂમાં એટલી બધી કવિતાઓ રચે છે કે, હવે તો શાહીનો હુકમ જ પડવાનો છે. અને તમે ગિયારાં એ કવિતા

એથી ખૂબ આશ્ચર્ય થયું સારે છથી છેક રાતે આ સુધી આ પ્રકરણ ચાલુ છેવટે ગાંધીજી અને ડૉ. અનસારી બંનેએ અરણ્યની સાથેના ફેદીઓને એમનો આગ્રહ ડાઘ તારથી સમજાવ્યા અરણ્ય એકવી જ જોલમા રહી થોડા દિવસ બાદ, જોરાર આદોલનને પગિણામે અરણ્યને મુક્ત કરવાની સત્તાવાળાઓને ફરજ પડી જોલને દર-નાજે ખાન અખદુલ ગફારખાન અને બીજા સખ્યાનવ મિત્રોએ એનો જાનબીનો સંકાર કર્યો

૧૯૩૭ની લડત વખતે એને જોલની સજા ઉપરાંત બંને રૂપિયાનો દડ પામ્યો થયો હતો. દડ તો અરણ્યએ ન ભર્યો એટલે પોલીસે જવ'ને જ જોવા મળતું માનસંગાએના પોતાના જ્ઞાનનું પ્રદર્શન કરાવ્યું ! અરણ્યના પતિનું રાજગચ્છીનું જખત ન થયું ન એના બેન્કના ખાતા ઉપર તરાપ પડી, પોલીસે તો અરણ્યની કિંમતી સાડીઓ જ જખતીમા લીધી !

રાજદ્વારી ફેદીઓ પ્રત્યેના વર્તમાન પ્રશ્ન ઉપર, દિ-હીની જોલમા સત્તાવાળાઓ સાથે વર્ષણ ઊભું થયું ત્યારે અરણ્યએ અપવાસ આપ્યો અને માદી પડવા છતાં ચાલુ રાખ્યા ગજદ્વારી ફેદીઓની માગણીઓ સંકારને મજૂર કરી પડી પરંતુ એણે વેર લીધું અરણ્યને અમાયા જોલમા ખસેડવામા આવી સ્ત્રીઓ માટેની આ જોલ ન હોવાથી એને એકાનવાસમા પુગલું પડ્યું

આ પછીના બીજા દસ નર્મી સુધી અરણ્યએ રાજકારણમા સક્રિય ભાગ ન લીધો એ જાણી વણાને ખૂબ આશ્ચર્ય થશે રોજિંદા કાર્યક્રમથી પછી એ દૂર રહેવા લાગી પરંતુ આ બધો નખત એ હાથ જોડી બેસી નહોતી રહી વાચન, મનન, અભ્યાસ અને પૃથક્કરણની પ્રક્રિયાઓ ચાલુ જ હતી કોંગ્રેસના સંગઠનની ખામીઓ એ જોઈ શકતી અને આઝાદી હાસલ કરવા માટે એ પોતાના ૪ માર્ગો કાર્યક્રમો અને યોજનાઓનો ત્રિચાર કર્યો કરતી 'અમે જાવ'ની હાકલ થતા જ એને પોતાની યોજનાઓ ચકાસી જવાનો મોકો મળ્યો તદુપરાંત એને જયપ્રકાશ, અચ્યુત અને લોહીઆ જેવા પ્રખર કાર્યકર્તાઓ તેમ જ બીજાઓ સાથે કામ

સમજી પણ શકના નથી! હજીમેજ ચીઠવવામા આવતી તેથી એક દિવસ અરણ્યમે જતાવી આપવાનો નિશ્ચય કર્યો. એની સ્નેહાળી સાસુએ દૂક વખતમા જ અરણ્યને એવી તો તૈયાર કરી દીધી કે મુંઝવે અને હિન્દતા બીજા જંગલી ભાગોમા વસના, એના કરવાય આપું ઉર્દૂ જાણના સમજના પોતાના મિત્રોની અરણ્ય મજાક ઉડાવી શકતી.

અરણ્યની જેલ જાહેનો પણ એની જેમ જ વિશિષ્ટ વ્યક્તિત્વ ધરાવે છે આ વાતનો વિચાર કરતાં લાગે છે કે, ગાંધી કુટુંબ પોતાની આ ત્રણેય મુખ્યત્રીઓ માટે સાચે જ ગૌરવ લઈ શકે એમ છે. અરણ્ય અસફળતા, પ્રતિષ્ઠા બેનરજી અને નન્દિતા કૃપાલાની પોતપોતાની રીતે અન્યેડ અને વિગિદ છે.

૧૯૩૦-૩૨ અને ૧૯૪૦ની સત્યાગ્રહની લડતોમાં અરણ્યે કારાવાસ વેળો છે. ૧૯૪૨માં તો એ એવી સફળતાથી છઠ્ઠી જઈ શકેલી કે એણે જેલ ટાળી એટલું જ નહિ, કારાવાસરૂપી “દ્વારકાની ઝાપ” મેળવ્યા વિના પણ પ્રખ્યાત થવાનો નવો જ કીમિયો એણે શોધી કાઢ્યો.

કારાવાસમાં એને મુંવાળી પથારી નથી મળી. ૧૯૩૦માં એના એક ભાણે દિલ્હીના ચીફ કમિશનરને હેરાનપરેશાન કરી દીધેલા. એ ભાણે હતું ૧૮૫૭ના વિપ્લવ વિશેનું. આમ છતાં સત્યાગ્રાહીઓએ એના ઉપર ક્રિતરના આરોપસર નહિ, લટકવા અને જીવનનિર્વાહના પ્રામાણિક માર્ગો વિનાની હોવા બદલ કામ ચલાવેલું !! સારી ચાલચલગતના જમીન આપવાનો ઇન્કાર કરવા બદલ એને એક વર્ષની સજા થઈ હતી. આપણી સર્વસત્યાધીશ નોકરશાહીમાં કલ્પનાનો છાંટો નથી એમ કહેવા શકે ?

થોડો મહિના બાદ, ગાંધી-ઈર્વીન તહકૂબીની શરતો અનુસાર, બધાં રાજદ્વારી કદીઓ છૂટ્યાં, પેસું અરણ્ય ન છૂટી. છેક ૧૯૩૨માં પણ સરકારને તો એ સ્ત્રી ‘લયંકર’ હોવા વિશેની ખાતરી થઈ જ ચૂકેલી. અરણ્યનો, છૂટકારો નં યાય ત્યાં સુધી જોલ નહિ છોડવાનો બીજું સ્ત્રી કદીઓએ નિર્ણય કર્યો અને જોલનાં સત્યાગ્રાહીઓને તો

એથી ખૂબ આશ્ચર્ય થયું. સવારે છથી છેક રાતે આઠ મુઠ્ઠી આ પ્રકરણ ચાલ્યું છેવટે ગાંધીજી અને ડૉ. અનસારી બંનેએ અસ્થાની સાથેના ફેદીઓને એમનો આગ્રહ ઠાકવા તારથી સમજાવ્યા અસ્થા એકની જ જેલમાં રહી થોડા દિવસ બાદ, જેરદાર આટોલનને પગિણામે અગ્રણીને મુક્ત કરવાની સત્તાવાળાઓને ફરજ પડી જેલને દરવાજે ખાત અખડુલ ગદારખાત અને બીજા સખ્યાબાવ મિત્રોએ એનો ભાવબીનો સહકાર કર્યો

૧૯૩૨ની લડત વખતે એને જેલની સજા ઉપરાંત બંને રૂપિયાનો દડ પબ થયો હતો દડ તો અગ્રણીએ ન બચ્યો એટલે પોલીસે જબાબે જ જેવા મળતુ માનસગામના પોતાના જ્ઞાનનું પ્રદર્શન કરાવ્યું ! અસ્થાના પતિનું રાજ્યચીકુ જન્મ ન થયું, ન એના એન્કના ખાતા ઉપર તરાપ પડી, પોલીસે તો અસ્થાની કિંમતી સાડીઓ જ જખતીમાં લીધી !

રાજદ્વારી ફેદીઓ પ્રત્યેના વર્તોવતા પ્રશ્ન ઉપર, દિવ્દીની જેલમાં સત્તાવાળાઓ સાથે વર્ષણુ બિબુ થયું ત્યારે અસ્થાએ અપવાસ આદર્શ અને માદી પડવા છતાં આતુ રાખ્યા ગજદ્વારી ફેદીઓની માગણીઓ સંગ્રહરને મજૂર કરવી પડી પરંતુ એલે વેર લીધું. અસ્થાને અનાસા જેલમાં ખમેડવામાં આવી સ્ત્રીઓ માટેની આ જેલ ન હોવાથી એને એકાનવાસમાં પુગલુ પડ્યું

આ પછીના બીજા દસ વર્ષો મુઠ્ઠી અસ્થાએ રાજકારણમાં સક્રિય ભાગ ન લીધો એ બાણી વણાને ખૂબ આશ્ચર્ય થયે રોજિંદા કાર્યક્રમથી પણ એ દૂર રહેવા લાગી પરંતુ આ બધો વખત એ હાથ નેડી બેસી નહોતી રહી વાચન, મનન, અભ્યાસ અને પૃથક્કરણની પ્રક્રિયાઓ આતુ જ હતી કોંગ્રેસના મગફળની ખાળીઓ એ નેઈ શકતી અને આઝાદી હાસલ કરવા માટે એ પોતાના જ માર્ગો, કાર્યક્રમો અને યોજનાઓનો વિચાર કર્યો કરતી 'ચલે જાવ'ની હાકલ થતા જ એને પોતાની યોજનાઓ ચકાસી જવાનો મોકો મળ્યો તદુપરાંત એને જ્યપ્રકાશ, અમ્યુન અને લોહીઆ જેવા પ્રખર કાર્યકર્તાઓ તેમ જ બીજાઓ સાથે કામ

કરવાની તક સાપડી એણે પોતાનું પાણી બનાવી આપ્યું એટલું જ નહિ, સૌ કોઈની પ્રાંતિ પણ સંપાદન કરી.

કુઠક કુઠક વાર અરસ્યા ખૂંચ જ ઉરકેરાઈ જાય છે, અને માણીય વાર એ હૃદયી વધારે જીવી બને છે. એ ઘણી વાર એવી રીતે દલીલો કરે છે કે એના ગાઢ મિત્રો પણ એથી અકળાઈ જાય છે આમ ખતાં, બીજાં બધાની અકળામણુ ચાતુ હોય ત્યારે જ પોતાનું સ્વાસ્થ્ય ગાળું પ્રાપ્ત કરી લેવાની એનામાં અદ્ભુત શક્તિ છે. એના જીવનનું મોરક ગાણક તત્ત્વ લાગણી છે, શુદ્ધિ નહિ. દલીલ કરતાં ભાવાવેશને એ ગપ સહેલાઈથી વશ થઈ જાય છે.

૫. અચ્યુત પટવર્ધન

હોં ઉપર સદાય રમતા સ્મિત પાછળ રહેતું ૬૬ નિશ્ચયનું બળ, સતેજ અને કુશાગ્ર બુદ્ધિ અને દોસ્તો અને દુશ્મનો તરફ ન માન્યામા આવે એવી એકસગળી હિદાયતા-આ તમામ ભેગા મળે એટલે પેલો વિખ્યાત ભાગેડું અચ્યુત પટવર્ધન સહેજે તમારી નજર સમક્ષ જાયે થાય ૧૯૪૨ની કાનિને વેગ અને વહેણ આપવામા અચ્યુતનો ફાગો સૌથી વડુ યશસ્વી અને સૌથી વડુ લાગા સમયનો છે.

એની સાદાર્થ આશ્ચર્યથી અવાક બનાવે એવી છે. ગુમવાસ દરમિયાન એ મુગર્જના એક દુ દરના ભાગમા રહેતો એની સાથે બીજા નાણુ સુવાન સાથીદારો હતા જે એની સુચનાઓ લઈ જતા લાપતા ન્વિસ આખાની રખડપટ્ટીથી થાકી કટાળી ઘેર પાછા ફરતા એ મિગર્જાને પોતાના કપડા ધોનાઈ સાફ થઈ ગયા લાગતા અને ખાવાનું તૈયાર મળતું આ કાણુ કળતું હશે તેની ખમર એમને એક દિવસ અકસ્માત જ પડી પોતાના સૈનિકોના કપડા ધોવાનું અને એમને માટે રાવનાનું કામ કયો મેનાપતિ કરશે તે પરત્વે અચ્યુતને તે આ બધું સહજ હતું. આગમપ્રિય અને નિવેદનપ્રિય નેતાઓ જે મેળવવા ફાફા મારે છે તે લક્ષિત અને નફાદારી અચ્યુતને એના સાથીદારો તરફથી સહેજે મળે છે.

૧૯૪૨ ના ઓગસ્ટથી તે ૧૯૪૬ ના એપ્રિલના ચુમાળીસ મહિના સુધી એણે કઈ કેટલાય પ્રાન્તોની પોલીસ અને છૂપી પોલીસને થાપ આપ્યા જ ફરી અને એમની ગમે એટલી જઠુંસત છતાય એ પોતે તો અજ્ઞેય જ રહ્યો બેગક, એ કેટલીય વાર પકડાઈ જતા જતા રહી ગયેલો. ૧૯૪૩ ના મે મહિનામા સાને ગુરુજી, નાના સાહેબ ગોરે અને મહારાષ્ટ્રના ભગતસિંહ ગણુના શીફ લિમયે સહિત કેટલાય ગુપ્તવાસી

કરવાની તક સાંપડી. એણે પોતાનું પાણી બતાવી આપ્યું એટલું જ નહિ, સૌ કોઈની પ્રાંતિ પણ સંપાદન કરી.

કોઈક કોઈક વાર અરણ્યા ખૂબ જ ઉશ્કેરાઈ જાય છે, અને ઘણીય વાર એ હૃદયી વધારે જીદી બને છે. એ ઘણી વાર એવી રીતે દલીલો કરે છે કે એના ગાઢ મિત્રો પણ એથી અકળાઈ ઉઠે છે. આમ છતાં, બીજાં બધાંની અકળામણુ ચાલુ હોય ત્યારેય પોતાનું સ્વાસ્થ્ય પાછું પ્રાપ્ત કરી લેવાની એનામાં અદ્ભુત શક્તિ છે. એના જીવનનું પ્રેરક ચાલક તત્ત્વ લાગણી છે, શુદ્ધિ નહિ. દલીલ કરનાં ભાવાવેશને એ વધુ સહુલાઈથી વશ થઈ જાય છે.

(એના આ લાગણીવશ સ્વભાવને કારણે કપરી પરિસ્થિતિમાં એના સાથીઓ ઉપર બહુ મોટો બોજો પડે છે. જોકે અરણ્યા પોતે તો એથી જરાક આકુળવ્યાકુળ થાય છે એટલું જ. આવે વખતે એના સાથીઓની મુશ્કેલી તરફ દુર્લક્ષ કરીએ તો નીકરતા અને ક્રાંતિકારીની પીરતાના બે ગુણોને પ્રભાવે અરણ્યા ગમે તેવા વિકટ સંજોગોમાંથી પણ સહીસલામત તરી પાર થઈ જાય છે.)

(બેતમા બહાદુરી, અદ્ભુત સાહસ અને અમાપ નિઃસ્પૃહતાના પોતાના મહાત્મ ગુણોથી અરણ્યાએ હિન્દના ઇતિહાસનું એક જ્વલંત પ્રકરણ આલેખ્યું છે.)

૫. અચ્યુત પટવર્ધન

હાઠા ઉપર સનાય રમતા સ્મિત પાઝા રહેતુ દંઢ નિશ્ચયનુ બળ, સતેજ અને કુશાચ બુદ્ધિ અને દોસ્તો અને દુશ્મનો તરફ ન માન્યામા આવે એવી એકસરખી ઉદારતા-આ તમામ ભેગા મળે એટલે પેલો વિખ્યાત ભાગેકુ અચ્યુત પટવર્ધન સહેજે તમારી નજર સમક્ષ ભેગો થાય ૧૯૪૨ની કાનિને વેગ અને વહેણ આપવામા અચ્યુતનો ફાળો સૌથી વડુ યગન્ની અને સૌથી વડુ લાભા સમયનો છે.

એની સાદાર્ઠ આશ્ચર્યથી અવાક બનાવે એવી છે. શુભવાસ દુઃખિયાન એ મુનર્જના એક દુઃ દુઃતા ભાગમા રહેતો એની સાથે બીજા નહુ પુવાત સાથીદારો હતા જે એની સુચનાઓ લઈ જતા લાવતા દિવસ આખાની રખડપટ્ટીથી થાકી કટાણી ઘેર પાછા કરતા એ મિરાદરોને પોતાના કપડા ધોવાઈ સાફ થઈ ગયા લાગતા અને ખાવાનુ તૈયાર મળતુ આ કાણુ કરતુ હશે તેની ખબર એમને એક દિવસ અકસ્માત જ પડી પોતાના સેનિકોના કપડા ધોવાતુ અને એમને માટે ગંધવાનુ કામ કયો મેનાપનિ કરશે ? પરતુ અચ્યુતને તો આ બંધુ મહજ હતુ. આગમપ્રિય અને નિવેદનપ્રિય નેતાઓ જે મેળવવા ફાફા મારે છે તે લક્ષિ અને વક્ષાદારી અચ્યુતને એના સાથીદારો તરફથી સહેજે મળે છે.

૧૯૪૨ ના ઓગસ્ટથી તે ૧૯૪૬ ના એપ્રિલના ચુમાળીસ મહિના સુધી એણે કઈ ફેટલાય પ્રાન્તોની પોલીસ અને છૂપી પોલીસને થાપ આપ્યા જ કરી અને એમની ગમે એટલી જહેમત છતાય એ પોતે તો અજેય જ રહ્યો બેગક, એ ફેટલીય વાર પકડાઈ જતા જતા રહી ગયેયો. ૧૯૪૩ ના મે મહિનામા સાને ગુરજ, નાના સાહેબ ગોરે અને મહાગાંધના ભગતસિંહ ગણુતા શીર વિમયે સહિત ફેટલાય ચુપ્તવાસી

કાર્યકર્તાઓ ઝડપાઈ ગયા હતા અચ્યુત તે વખત છેક છેવટની ઘડીએ જ છટકી જઈ ગયો હતો. ફેટલાક મહિના બાદ બૃહર્ણવાસી કાર્યકર્તાઓની એક બીજી મહત્વની સભા મળવાની હતી પોલીસને આની ગંધ ગંધ અને ખૂબ જ ચાલાકીથી એમણે સભાસ્થાનનો પતો મેળવી, પોતાની જાળ બરાબર બિછાવી. જાણીતા સમાજવાદી આગેવાન, શ્રી. એસ. એમ. ભેરશી નહિ જેવી ગફલત થતાં જ, એ જાળમાં સપડાઈ ગયા. પરંતુ અકલ્પ્ય યુક્તિ અને સાવધાનીથી અચ્યુત પોલીસને હાથનાળી આપી છટકી ગયો. એ પોતે પોલીસો વચ્ચે ઘેરાઈ ગયો હતો. એના સાથી (pilot) પણ ઝડપાઈ ગયો. પોલીસે તો બધુંય તળેટીપર કરી નાંખ્યું હતું—જતી આવતી દરેક મોટરકારની સખ્ત ઝડતી લેવામાં આવતી. અચ્યુતે તો એક વિક્ટોરિયામાં પોલીસને મલામ સાહેબજી કરી રસ્તો માપ્યો. આટલી બધી ધૂષ્ટતાની કલ્પના ધૂપી પોલીસ બિચારી કવી રીતે કરી શકે ? એ અરસામાં સખ્યાજંઘ સ્થળોની ઝડતી લેવાઈ હતી અને ક્યાં જતું તેની અચ્યુતને પોતાનેય ખબર ન હોતી એટલે ભાઈસાહેબે રાત આખી એ ઘોડાગાડીમાં જ ક્યાં કહ્યું.

અબ્યાસકાળ દરમિયાન, અચ્યુત મોટા ક્રાંતિવીર થશે એવી ભવિષ્યવાણી જે ફોર્મએ ઉચ્ચારી હોત તો એના પ્રગંસકોએ પણ એ વાત ગળે ઉતારવાની આનાકાની કરી હોત કારણ કે એ બિરાદર તો શ્રીમંત કુટુંબના મુંવાળા, લાડકવાયા લાલ હતા ન એને જહારની રમત-ગમતોમાં આનંદ, ન એને એનો શોખ પણ. આ કામ તો એના મોટાભાઈ રાવનું જ. ગાળાના સમય દરમિયાન અથવા તે પછી રમતગમન, રખડપટ્ટી, અખાડો, તરવું, ફૂટું કે એવા કંઠાયનું નિમંત્રણ. રાવ ભાગ્યે જ નકારતો. અચ્યુત બિચારો હમેશા આ બધું જોયા જ કરતો, એમાં એ ક્યારેય સક્રિય ભાગ તો લઈ જ નહોતો શકતો. આ બધાંમાંથી પરવારતાં સહેજે મોડું તો થઈ જ જાય એટલે ઘેર જતાં વેત જ સખ્ત હપકો વડીલો આપે. અચ્યુત સાચી વાત કહી દે. પરિણામે મોટાભાઈ રાવને મેધીપાક ખાવો પડે; વળતે દિવસે નાનાભાઈને એ જમાડી મોટાભાઈ પોતાનું વેર લે !

૧૯૪૨ અને એ પછીના વર્ષોમાં પરદેશી સરકારના વાહન-વ્યવહાર ખાતાના અધિકારીઓ અચ્યુતના નામે નામે કેવા લડકના એ વાતનો વિચાર આજે વિસ્મય પેદા કરે છે. દામોદ્રો અને પુદ્ગનો એવો બીજો સંગ્રામ લઈ જતી પ્રત્યેક રેલ્વે ટ્રેન અચ્યુતના લયકર કાવાદાવાને પરિણામે ઊંચથી પડવાના લયમાં છે એમ એ સાહેબો નિરતર માનતા. એમને મન ભૂર્ણમાં લડારાયવો એ આગેવાન નિષ્ણાત ગણિતવેતા કે ઇજનેર જ હતો. ગાળાકાળ દરમિયાન શ્રીમાન અચ્યુત પટવર્ધન ગણિતની એક પણ પરીક્ષામાં સફળ થયા નહોતા. એમ એમને ખબર હોત તો એ મિચારાઓને કેટલી નિગત થાત! ઉપલા ઘોરણમાં જવાનો એમનો માર્ગ મોકળો કરવા દરેક પરીક્ષામાં ગણિતના વિષયમાં એમને માર્ક ઉમેરી આપવા પડતા! પરંતુ ગણિતના આ કંટાળાનો ખગ અચ્યુતે સંગીતના જ્ઞાનથી વાળી આપ્યો. આમાં એની બુદ્ધિ સહેજે કામ કરતી કેટલાય વાદ્યો એ કુશળતાથી બજાવતો અને મુક્તકંઠે અને દિલથી એ મીઠા ગીત પણ ગાતો.

ધૂપી ચળવળના વીરવા તરીકે જનતા આજે એને સન્માને છે પરંતુ એ સાહેબ છેક ચાગ વર્ષના હતા સારે પણ 'અલોપ' થઈ ગયેલા. એના બાપના કાકા પામે 'ધન અઠળક હતું પણ વારસ કોઈ નહોતો. સુદર અને હોશિયાર દેખાતા બાળ અચ્યુતને ખોળે લેવાનો એમણે વિચાર કર્યો. દત્તકવિવિને દિવસે જ અચ્યુત ગૂમ થઈ ગયો અને કેટલીય શોધાશોધ પછી એ લાઈ હાથ આવ્યા. એના મોટા ભાઈ રાવ, પી એચ પટવર્ધન લેખે છે અને અચ્યુત, એ એસ પટવર્ધન લખે છે તેવું કારણ આ જ છે.

અચ્યુતના પિતા યુસ્ત થિયોસોફિસ્ટ હતા. એવા એમનો જીવન-મત્ર હતો. અહમદનગર શિક્ષણ સંસ્થા દ્વારા ચાલતી ગણામાંથી મેટ્રિકની પરીક્ષા પસાર કર્યો બાદ એમણે ગવ અને અચ્યુત બંનેને શ્રીમતી મિસેસે સ્થાપેલી એન્ડ્રુસ હિંદુ કોલેજમાં વડું અભ્યાસ માટે બનારસ મોકલ્યા એ કોલેજના શિક્ષકો ખૂબ જ વિદ્વાન હતા અને એમાં જ્યોર્જ એરન્ડેલ પ્રિન્સિપાલ અને પી કે તેલંગ પણ હતા.

ચારિત્ર્ય, પ્રમાણિકતા અને શુદ્ધિ માટે આખા જનારસમાં પ્રોફેસર પી. કે. તેલંગ જાણીતા હતા. વિખ્યાત પિતાના એ વિખ્યાત સપૂત ખૂબ જ શુદ્ધિશાળી હતા એવો એક પણ વિષય નહોતો જેમાં એ પારગત ન હોય અને આ બધું છતાં એમનું જીવન ખૂબ જ વિશુદ્ધ હતું. વિદ્યાર્થીઓના મન અને શુદ્ધિ ઉપર એ ન ભુલાય એવી છાપ પાડતા. રાવ અને અચ્યુત બન્ને એમના સ્નેહપાશમાં જકડાયા અને એ મહાન ગુણના ખૂબ જ લાડકા વિદ્યાર્થીઓ બની ગયા.

થોડા સમય બાદ સેન્ટ્રલ હિંદુ કોલેજ, પંડિત માલવિયાજીએ શરૂ કરેલી જનારસ હિંદુ વિદ્યાપીઠમાં મળી ગઈ. પટવર્ધન ભાઈએ ડૉ. જ્ઞાનચંદને ત્યાં રહેતા ડૉ. જ્ઞાનચંદ ત્યારે વિદ્યાપીઠમાં અર્થશાસ્ત્રના પ્રાધ્યાયક તરીકે કામ કરતા હતા. એમનું ઘર એટલે જ્ઞાનની પરચ. વિદ્યાર્થીઓ અને પ્રાધ્યાપકો બધાય ત્યાં એકઠા થતા. રાવ, અચ્યુત કરતાં બે વર્ષ આગળ હોતો અને મોટા ભાઈ પ્રત્યે ખૂબ જ વડાક્ક રાખતો નાનો ભાઈ બરોબર એને પગલે પગલે ચાલતો. રાવને આંતર-વિદ્યાપીઠાની ચર્ચાકરીફાર્થનો, મહામાન સમો ગણ્યોતો અખિલ-હિંદ અન્દક મળ્યો, તો વિદ્યાપીઠની ધારાસભાના વડાપ્રધાનનું મહામાન અચ્યુતે મેળવ્યું.

એમ એ. થયા બાદ અચ્યુત વધુ અભ્યાસ માટે યુરોપ ગયો. પાછા ફર્યા બાદ, જનારસમાં જ અર્થશાસ્ત્રના પ્રાધ્યાપકપદનો એણે સ્વીકાર કર્યો સવિનયબંધની ચળવળનાં પૂર દેશભરમાં ફરી વળ્યાં ત્યારે અચ્યુત પ્રોફેસર જ હોતો. રાવ તો જેલમાં ચાલ્યો ગયો. મુંબઈમાં બનતા બનાવોએ આખા દેશનું ધ્યાન ખેંચ્યું. પડદા પાછળ રહે રહે પણ, ઉમાશંકર દીક્ષિત મુંબઈની લડતનો પ્રાણ અને આત્મા બની રહ્યો. એની સાથે કે.કૃષ્ણ મેનન પણ હતા જે રોજિંદી કોંગ્રેસ પત્રિકાનું સંપાદન અપૂર્વ કુશળતાથી કરતા. એ તો ગેરકાયદે પત્રિકા હતી અને એના પ્રત્યેક અંકના પ્રારંભે નીચેનો પડકાર હતો :—

“સ્વતંત્રતા, તું જન આત્મશક્તિ” આ બેની સાથે વિચક્ષણુ અને પ્રખર બુદ્ધિવાદી સી બી બેહરી પણુ હતો. ૧૯૪૨ની લડતમાં એણે પોતાના પ્રાણની આબુનિ આપી.

દેશમાં બનતા બનાવો જ્યારે અસહ્ય થઈ પડ્યા ત્યારે અચ્યુતે પ્રોફેસરપદને રામરામ કર્યા અને મુખ્યમાં આવી એ પકડા પાછળથી લડતનું સચાલન કરતા મડળમાં બેઠાંયો શકરના નામે નવી આગ ફેલાવતા આ ભેદી ઉમેરાથી પોલીસ પહેલા તો ખૂબ વિમાસણમાં પડી ન તો અચ્યુતને, ન તો નિદેશી સત્તાને ત્યારે ખબર હતી કે ૧૯૩૨ના બનાવો તો એક દાયકા પછીના “ચલે જાવ” લડતના બનાવોની પૂર્વમુમિકા માત્ર હતા.

બમ્બે સવિનયભગની લડતોની “નિષ્ફળતા”થી દેશના જુનાનિયામાં ઊંડું મનોમથન જાગ્યું. લેનિનની રાહબરી હેઠળ રશિયાએ, મુસ્તફા કમાલ પાશાની આગેવાની હેઠળ તુર્કીએ, સુન-યાટ-સેનના સચાલનને પ્રતાપે ચીને (મર્યાદિત) આઝાદી હાસલ કરી એક હિંદ જ કુમ પાછળ રહી જતુ હતુ? હિંદુઓની દૈવીય જ્યોતમાં આતુર યુવાનો આ પ્રશ્ન વિશે ઊંડો વિચાર ચલાવી રહ્યા હતા એ બધા હતા રાષ્ટ્રીય લડતનું ફળ અને તેથી કેએસ પ્રત્યે તેમને અપાર મમતા હતી, એ બધા હતા ગાંધી યુગના સત્તાનો એટલે મહાદમાજી વિશે એમના મનમાં ભક્તિભાવ હતો. ૧૯૩૦ અને ૧૯૩૨ની લડતોનું એમણે તથાવગાહન કર્યું અને એ પૃથક્કરણને અને તેઓ એવા નિર્ણય ઉપર આવ્યા કે લડતોની “નિષ્ફળતા”નું કારણ એ હતું કે, લોકોના ઉત્સાહને યોગ્ય માર્ગોએ વાળી શકાય એવું સંગઠન નહોતું. ઉપરાંત સ્વરાજની કટપના પણુ કઈક ઝાખી અને સફળ હતી. કરોડો કિસાનો, રોજખરોજ વધતા જતા મજદૂરો અને જનતાના બીજા ગોપિતો મારે સ્વરાજ શુ લઈ આવશે તે વિશે બેઠકોએ એની સ્પષ્ટતા નહોતી.

જે જે જોલખાઓમાં આ તીવ્ર મનોમથન ચાલી રહ્યું હતું તેમાંથી એક-નાસિક સેન્દ્રલ જોલ-ખાસ નિર્દેશ માગી લે છે, એટલા

માટે કે, કોંગ્રેસ સમાજવાદી પક્ષના પ્રચારકો જ્યોત્સના અને અચ્યુત, મસાની અને અશોક મહેતા અને બીજા ફટલાય બુદ્ધિવાદીઓ ત્યાં ભેગા મળ્યા હતા.

૧૯૩૪ના મેમહિનામાં, સવિનય લંગની લડત પાછી ખેંચી લેવા અને બધારણીય પ્રવૃત્તિ મંજૂર કરવા મહાસમિતિની બેઠક પટણા ખાતે મળી. આ બેઠકની સાથેસાથે જ્યોત્સનાને બોલાવેલી એક બીજી સભા પણ મળી. કોંગ્રેસ સમાજવાદી પક્ષની આ પહેલી પરિવર્તન પ્રમુખસ્થાન આચાર્ય નરેન્દ્ર દેવે લીધું હતું. એ જ વર્ષના ઓક્ટોબરમાં મુંબઈમાં કોંગ્રેસની ખુલ્લી બેઠક વખતે, કોંગ્રેસ સમાજવાદી પક્ષની વિધિસરની સ્થાપના થઈ.

કોંગ્રેસના મુંબઈ અધિવેશનમાં અચ્યુતની વક્તૃત્વશક્તિ અને ચર્ચાશક્તિ પૂર બહારમાં ખીલી નીકળી. એના ભાષણે ઉત્સાહનાં પૂર રેલાવ્યાં અને સખ્ત ઝાટકણી કાઢતાંય વિનમ્રતા ન છોડવાની અચ્યુતની કુશળતાએ આખી ચર્ચાને ખૂબ જોતી ભૂમિકાએ ચઢાવી દીધી અને વિવાદનાં નવાં ધોરણો એથી સ્થપાયાં.

૧૯૩૬ના લખનૌ અધિવેશન વખતે એની લોકપ્રિયતાનો પારો વધુ ઉંચે ચઢ્યો. પંડિત જવાહરલાલ નેહરુ પ્રમુખ હતા. કોંગ્રેસ સમાજવાદી પક્ષના ત્રણ સભ્યો—જ્યોત્સના, અચ્યુત અને આચાર્ય નરેન્દ્ર દેવને પોતાની કારોબારી સમિતિના સભ્યો તરીકે નિમંત્રી પંડિત નેહરુએ નવો જ સ્વીયો પાડ્યો. માત્ર સમાજવાદીઓએ જ નહિ, પરંતુ સમસ્ત જનતાએ પંડિતજીની આ પસંદગી વધાવી લીધી પરંતુ અચ્યુતે આ મહામાન જતું કરવા દેવાની માગણી કરી મિત્રોને આશ્ચર્યમાં નાંખી દીધા. ત્રીસ વર્ષની ઉંમરે કોંગ્રેસની કારોબારી સમિતિના સભ્ય બનવાની તક જતી કરવા દેવાની અચ્યુતની વિનંતી સાથે જ અપૂર્વ અને વિચિત્ર હતી સાચું છે કે, અચ્યુતે આદર્શવિચારનની ભાવનાને જિંદગીના પટમાં આગાહ વાંજી લીધી છે. જવલે જ જડતો આ ગુણ, અચ્યુતના મોટા ભાઈ રાવમાં પણ બહુ મોટા પ્રમાણમાં છે એનો સ્નેહ, સિદ્ધિ અને

સ્વાર્ણ્ય અચ્યુતની ઘંટનાશોળી કારકિર્દીના પાયામાં પડેલાં અચૂક જોઈ શકાય છે.

ખીજું વિશ્વયુદ્ધ શરૂ થતાં જ, દેશના રાજકારણમાં અણુધાર્મી પલટો આવ્યો. કોંગ્રેસે અને દેશે આ યુદ્ધને શાહીનાદી યુદ્ધ બહેર કંઈ. હિંદ સંબંધમાં પોતાના યુદ્ધઉત્તુઓ વિશે સ્પષ્ટ બહેરાત કરવાનો પ્રિટને ઈનકાર કર્યો તેથી, અને સત્તા છોડવાની એણે ના પાડી તેથી, જુદા જુદા પ્રાંતોમાંનાં કોંગ્રેસ પ્રધાનમંડળોએ રાજીનામાં આપી દીધાં. તુરતમાં જ શરૂ થયેલા વ્યક્તિગત સલામત સંગ્રામમાં અચ્યુત જેલમાં ગયો અને ત્યાં અશોક મહેતા સાથે The Communal Triangle in India-કોમ્યુનિટીઝ [નવજીવન]-નામક એક પુસ્તક લખ્યું જે એ વિષય ઉપરના આધારભૂત ગ્રંથ તરીકે ક્યારનું ચ બહુનું થઈ ગયું છે. સ્વર્ગસ્થ મહાદેવ દેસાઈએ હરિજન માં એનું ચાર કોલમ જેટલું વિસ્તૃત અવલોકન આપેલું. છેલ્લાં થોડાં વર્ષો દરમિયાન લખાયેલાં અને હિંદમાં અતિ મહત્વનાં ગણાતાં એવાં એ ત્રણ પુસ્તકોમાં આની ગણના થાય છે જે સર્વથા યોગ્ય જ છે.

પરંતુ “ચલે જાવ”ની લડતે અચ્યુતના જીવનમાં ધરમૂળનું પરિવર્તન આણ્યું એમ કહેવું જ જોઈએ. વખતના વહેવા બાદ જેમારે આપણે “ચલે જાવ” લડતની સિદ્ધિઓ યોગ્ય સંદર્ભ સમજી શકીયું ત્યારે જ અચ્યુત અને એના સાથીદારોએ આપેલા ફાજાની સાચી મૂલ્યવણી શક્ય બનશે. સત્તા માટેની જે પડાપડી આજે કોંગ્રેસમાં વરતાય છે તે “ચલે જાવ” લડતનું સાચું સ્વરૂપ સમજવામાં અંતરાય રૂપ બની રહી છે.

સતારાનો જ દાખલો લ્યોને ! ૧૯૪૨ની કાંનિનું એ બારડોલી હતું. જેમણે જેમણે એમાં ઝંપલાવ્યું તે સૌના જીવનમાં પણ ફેવી તળેઉપર ફરી નાંખતી કાંનિ થઈ ગઈ કે જેનમા બહાદુરી અને અપૂર્વ આત્મ-ભોગેની અનેક કહાણીઓથી આપણા દેશના ઇતિહાસનાં પાનાં આજે જીવંત બની રહ્યાં છે. અને આં તમામનો પરદેશી નોકરશાહીને ફટકો

બધા ડર લાગેયો ! એની ધાક કેવી સન્નિદ જેમી ગયેલી ? અન્યાર મુઠ્ઠી ખિડાએલા હોઠો ન્યારે ઉઘડશે ન્યારે આજે જે માત્ર માદરતનુ જ લાગે છે તે આવતી કાલે અનેક રહસ્ય ધગતનુ દેખાશે. આ ક્રાંતિનો સાચો વીર અચ્યુત હતો. આમ છતાં, એણે એ જોતે દાર્દ્ર પશુ પ્રકાશના દોઢમામ કે દેખાવ વિના ઉપાશ્યો હતો; અનિગથ વિનમ્રતાથી એણે પોતાની જવાબદારીભરી કરજ બજારી હતી.

એક પ્રસંગે અચ્યુતની ઘરપકડ માટે એક ખાસ પોલીસ ફોજ સનારા મોકલવામાં આવી હતી. નજીકનાં ગામડાંમાં ક્યાંક એ ફરતો હોવાના વાતક પોલીસને મળ્યા હતા. નિષ્ફળ તપાસની નિગાહાનું દુ.ખ અને શારીરિક થાકની વેદના વેદનાં વેદનાં પોલીસને મુખ્ય અધિકારી પોતાની ના-કામચાખીનો અહેવાલ રજૂ કરવા પાછો ફરી રહ્યો હતો. ત્રિચિત્ર ભેગાનુભેગ તો એ હતો કે, અચ્યુત પશુ એ જ દૂધનિમાં પાછો જઈ રહ્યો હતો. એટલું જ નહિ, એ ભાઈ સાહેબ તો એક જ ડબ્બામાં, અરે એક જ બેઠક ઉપર એ પોલીસ અધિકારી સાથે પ્રવાસ કરતા હતા ! લાગેકુ અને પીછો પકડનારનો આવો સંયોગ ક્યાંય લાભ્યો છે ? લયની પરવા રાખ્યા વિના જ અચ્યુત તો બેસી રહ્યો અને આકાશમાંથી આવતી ઉપર ઊતરતા અંધારાએ એને એમાં સહાય પશુ કરી. વિદેશી સરકારે જેને પકડવા માટે રૂપિયા પાંચ હજારનું ઈનામ જાહેર કરેલું તે ઈનામ હાથમાંથી જતું રહેતાં અતિશય દુ.ખમાં ગરકાવ થઈ ગયેલા પોલીસ અધિકારી, પોતે સફળ થયા હોય તો શું થાત એના મિનારા અણી રહ્યા હતા ! ઈનામનું ઈનામ મળત, પગાર વધત, ઉચ્ચત, અધિકાર સાંપડત અને આ બધાય કરતાં તો અચ્યુત જેવા વિખ્યાત નેતાને પકડવાનો યશ પ્રાપ્ત થાત !! બિચારાને ક્યાં ખબર હતી કે ત્રિચિત્ર એનો ફર ઉપહાસ કરી રહી હતી ? નહિ જેવું જ અંતર એની અને એના ઈનામ વચ્ચે હતું ! એ અધિકારી તો પૂના ઊતરી ગયા પરંતુ અચ્યુતે અને ઇતિહાસે પોતાની મજલ જારી રાખી.

અબ્યાસખંડના શાંત વાતાવરણમાં નવાં પુસ્તકોના ઢગ વચ્ચે બેઠેલા અચ્યુત સાથે ચર્ચા કરવાનો જન્મલે જ મળતો લહાવો લેવા જેવો છે.

માનસગાંઢની અઘનન શોધો, વિજ્ઞાનની આગેકૂચ કલાના નવા સિદ્ધાંતો, આંતરરાષ્ટ્રીય રાજકારણના અણુવાર્ધા પથટા કે અર્થશાસ્ત્રના ફાંક જટિલ સિદ્ધાંતનું વિવરણ—આ બધામાથી ગમે તે હોય—અચ્યુત એ વિશે અચૂક કંઈક નવું દ્રષ્ટિબિંદુ રજૂ કરવાનો જ

એક વાત કહેવાની રહે છે અને તે એ કે, ૧૯૪૨ની લડત બાદ અચ્યુત અનિગચ અસહિષ્ણુ બની ગયો છે હવે એને સહજમા માર્ફુ લાગી જાય છે પહેલા જે ઇંગ્લેન્ડ, લગભગ વિનતી લાગે એની તપતાથી એ વ્યક્ત કરતો તે હવે વણી વાર, તરત જ અમયમા મક્રના જેની આજ્ઞાનુ રૂપ ધારણ કરતી જાય છે કશુંક આર્હઅવણ થના તુરત જ એના મુખ ઉપર ગમતુ સ્મિત અદશ્ય ધર્મ જાય છે એની રેખાઓ કંઈક તગ બનતી રૂપણ લાગે છે રાજિંદા ચવહારમા પણ ફટલીક નાર એનામા સગમેનાધિપનિનો રચાળ જણાઈ આવે છે

અનેક દૃષ્ટિએ જોતા પટવર્ધન કુટુંબ અજોડ છે પિતા કાડીનંત્ય ન્યૂમેનની જેન્ટલમેન "ની કલ્પના સહેજે મૂર્ત કરતા લાગે માતા યમુનાબાઈએ સા. નંની ઉંમરે, સત્યાગ્રહની લડતમા કારાવાસ વેળો હતો યમુનાબાઈ અમરાવતીના હતા એમના પિતા વિખ્યાત ધાગશાસ્ત્રી હતા અને એમણે લાખો રૂપિયાનું દાન કર્યું હતું એમની સુવાનીમા એ ખૂબ જ સ્વરૂપવાન હતા અને અચ્યુતનો મુદર ચહેરો એની માતાનો વારસો છે એમા કશો સંદેહ નથી

અચ્યુતનો જન્મદિવસ પાંચમી ફેબ્રુઆરી (૧૯૦૫)એ આવે છે આજુ કુટુંબ એ દિવસ ત્યારે ઉત્સાહથી ઊજવે છે અને અચ્યુતની મજાક પણ તે દિવસે બરાબર ઉડાવાય છે

છ લાઈઓ વચ્ચે એક જ બહેન હોવાથી વિજયા સૌને સ્વામાનિક જ ખૂબ મૂલ્ય પ્રિય છે કુટુંબના ગિવાજ મુજબ ૧૯૪૨મા

ત્રિજ્યાએ કોલેજ છોડી અને કારાવાસ પાલુ લેવો. થોડા સમય સુધી એણે અન્યુન અને જયપ્રકાશ બનેના મઝી તરીકે કામ કરેલું અને બીજી રીતે પાલુ એ છૂપી ચળવળમાં ગળાડૂળ પડેલી હતી આ વાતની એના નજીકના નજીકના મિત્રોને પણ ખબર નહોતી આ ત્રિજ્યાનું પટનર્વન કુટુંબના પ્રત્યેક સભ્યે વ્યક્તિગત રીતે જે ભોગો આપ્યા છે તે આ દેશમાં ગમે તે કુટુંબનું ગૌરવ વધારે એના છે બધાંયના ભોગો વિચાર કરીએ તો એમની દેશએવાનો જોડા કયાય જડે એમ નથી

૬. ડૉ. ખાનસાહેબ

હિંદના છેક ઉત્તર ભાગમાં એક ખૂણા પર સ્વાત નદીને કાંઠે ઉત્તમ-આઈનું નાનું ગામડું આવેલું છે. એની પશ્ચિમે મહમ્મદઝાદ ટોળીવાળાઓની લોમકા છે અને એનાથી થોડા જ માઈલો દૂર અફઘાનિસ્તાનના સીમાડાઓ આવેલા છે. ઉત્તમ-આઈના આ નાનકડા ગામે હિન્દને એના બે સૌથી વિખ્યાત સપુતોની ભેટ આપી છે—ખાન અબ્દુલ ગફારખાન અને ડૉ. ખાનસાહેબ.

સીમાપ્રાંતમાં એક નજીકના શહેરમાં શાળામાં ભણુવા જ્યું એ વાત આજે તો માત્ર સાદી લાગે એવી છે પરંતુ વર્ષો પૂર્વે મોક્ષવીરો 'શાળા' સામે ભારે રીસની નજરે એના, કારણ કે એ તો 'કિરંગી'ઓની શાળા ને ! આ રેણની પરવા રાખ્યા વિના જ ખાનમાઈ એના પિતા ખાન બહરામખાને પોતાના પુત્રોને શાળાનું શિક્ષણ આપવાનું નક્કી કર્યું અબ્દુલ ગફારખાન કરતાં ડૉ. ખાનસાહેબ આઠ વર્ષે મોટા તેથી એમનો વારો પડ્યો આવ્યો. એ પેશાવર ગયા અને મિશન સ્કૂલના પ્રિન્સીપાલ સમક્ષ જ્યારે ઊભા રહ્યા ત્યારે સ્વાભાવિક જ એ સહેજે ગભરાયલા લાગતા હતા. દર દરતા ગાગડેથી આવેલો આ બાળક એક દિવસે આખા મીમાપ્રાંતનો લોકનિયુક્ત વડાપ્રધાન બનશે એવી કશ્વતા એ પ્રિન્સીપાલને ત્યારે કેવી રીતે આવી હોય ?

રમતગમતનો શોખ, મગવાહુજવાની આદત, હસમુખો સ્વભાવ અને પૈમાની છુટ-આ બધાને લીધે ખાનમાહુજ સૌ દોહતા પ્રીતિપાત્ર સહેજે બની ગયા. આ જ ગુણો એમને કિરંગીનાં પાછળના વર્ષોમાં ખૂબ કામ લાગવાના હતા. વડાપ્રધાન નરીકે એ પોતાના અરકારી નિવાસ-સ્થાને દરેકજ દરમાર ભળ્યા, જ્યાં દર દરતા ભાગેભાથી ગામડિયાઓ આવતા. રૂઢિચરત અરકારી અધિકારીઓ તો આથી ખૂબ ખૂબ

અકબાના કેમ ભાઈ કેમ છોડ મનમા તો ખન ને? એ જેનો પ્રિય સત્રાય હતો એવા પ્રાન્તા નકાબવાળ પોતાની પામે આવના સૌ દોષને સહેજે નર્ચિત જતાની દર્શનશક્તિ

અનુજોનો નાકાલિક નિકાલ કરી નકરની એમની નકિત વિશે અનેક ગાતો કહેવાય છે ખૂનતા આગેપમગ કાગીની સત્ર પામેલા પુન હિપગ ગદમ નગર દાખવવાની વિનવી કગનાર એક જોકાર્ત માતાને ડો ખાનસાહેબે આપેલો જવાબ ખૂબ વિવક્ષા છે તુમારો અને કાગજિમાની માગણી ડયાં વિના જ એમણે એ દુખી માતાને કહ્યું કે, જેવું ખૂન થયું છે એની માતાને વિનવો કે ગુનેગારને મારી આપે આ પછી પણ એમણે પોતાનાથી બનતું બધું કગવાનું નયન તો આપ્યું જ

પહેલવહેલી વાર આદો અીકારો ત્યાગે બીનતુ નધુય બાતુ ઉપર મૂળી, એમણે આખા તનમાથી મરો અને લાખરૂન્વત દગ કરવા તરફ ધ્યાન આપ્યું હતું બરા જ પ્રવાનોની મુલાકાત ભોકો માટે સહેલી બની છે અને લોહાની તમામ યાજ્ઞી કરિમાદો વિશે પ્રવાનો જાતે જ તાગડતોગ તપામ કરે છે એવી સગકારી અધિકારીઓની ખાતરી થતા જ એમને સમગ્રયુ કે, ડો ખાનસાહેબના કોએમી પ્રાન્ત મડળના આગમન સાથે જ સીમાપ્રાન્તની શાસનવ્યવસ્થામા આમુલ પરિવર્તન થઈ ગયું છે ડો ખાનસાહેબનું દષ્ટિબિંદુ ખૂબ જ વિશાળ છે એક જનહુગવાલ નેહુને અપવાદ બાદ કરતા, બીજા દોષ પછુ કોએસ આગેરાન કરતા એમતા વધુ અગ્રેજ મિત્રો છે પરંતુ કદાચ આ માટે તો એમની તાલીમ જ જલ મદાર ગમી સકાય

૧૮૦૬મા ખાનસાહેબ મુળર્થ ગયા અને ગ્રાન્ડ મેડિકલ કોનેજમા જોડાયા ત્યાંથી એ બધું અભ્યાસ માટે હુજીર ગયા. અભ્યાસ પૂરો કરી એમણે લડનની મેન્ટ ગ્રોમસ હોસ્પિટલમા કામ શરૂ કર્યું પેશાવર સફલતા પ્રિન્સીપાલ ફેનન સી એ મિન્ગ્રામતા લાઈ લડનના એક પ્રિખ્યાત દાકતર હતા અને એમણે જ ખાનસાહેબને હોસ્પિટલમા

દાખલ થવામાં મદદ કરી હતી એ હકીકત રસપ્રદ છે. ૧૯૧૬માં પહેલું વિશ્વયુદ્ધ જ્યારે ખૂબ જ બીધલું બન્યું, ત્યારે ખાનસાહેબ હિન્દી તખીખી નોકરીમાં કેપ્ટન તરીકે બેઠાયા. થોડા જ સમય બાદ એમને ફ્રાન્સમાં રણમેદાના ઉપર મોકલવામાં આવ્યા.

૧૯૨૦માં અગીઆર વર્ષની ગેરહાજરી બાદ તેઓ હિન્દ પાછા ફર્યા. હા, પરંતુ હિન્દ તો કેવું બદલાઈ ગયું હતું કે જલીઆનવાલા બાગના હત્યાકાંડે દેશ આખાની સૂરત જ ફેરવી નાંખી હતી. પાંડેલી જ વાર ખાનસાહેબને ખબર પડી કે એમના ભાઈ અને પિતા બન્નેને ઉપરાઉપરી બ્રિટિશ સત્તાએ કેદ કર્યા હતા. એક લાખની મેદનીને સંબોધીને ખાન અબ્દુલ ગફારખાને ભાથલું કર્યું હતું તુરત જ એ પકડાયા. પુત્રના વર્તન બદલ મારી માગવાનો ઈનકાર કર્યો તેથી અઢ્યાસી વર્ષના વૃદ્ધ પિતાને પણ સરકારે કેદ પકડ્યા. આ બધા બનાવોની જાણ, ખાનસાહેબને હિન્દ પાછા ફર્યા બાદ જ થઈ, કારણ કે આની ખબર ન તો સરકારે આપી, ન તો કુટુંબના કોઈ માણસે આપી. સરકાર તો મીમાપ્રાતમાં જાગેલા અસંતોષના રજ માત્ર સમાચાર બહાર ન જાય તે માટે ખૂબ ખૂબ તકેદારી રાખી રહી હતી. કુટુંબમાં સૌ કોઈને લાગ્યું કે અહીંના આવા સમાચાર ત્યાં જાય અને દૂર પરદેશમાં ખાનસાહેબ કઈ ન કરવાનું કરી બેસે તો ? માટે મૌન રાખવું જ વધુ ઉચિત છે.

મામત્રામાં આવેલા આ પશ્ચાત્તે ખાનસાહેબના મગજમાં વિચારોનું તુમુલ્લ સુદ્ધ જગમગ્યું. પાંડેલના તનબદનમાં ઉત્સાહના નવા પૂર આવેલાં સ્પષ્ટ લાગ્યા. પ્રજાસત્તાપૂર્વક પ્રદેશમાં વર્ષો પૂર્વે એમના પિતાએ જ્યારે એમને મિશન સ્કૂલમાં મોકલવાનો નિશ્ચય કર્યો ત્યારે ચોપાસ કેવો વિરોધનો વટોળા જાઓ હતા, એ ખાનસાહેબને આજે સદેજે સાંભરી આવ્યું. એટલું જ નહિ. ૧૯૦૯માં એ ઈંગ્લેન્ડ જવા તૈયાર થયા ત્યારે એથી પણ વધુ ઉમ્મ વિરોધ નડેલો જાઓ. કદાચ એ જુવાનિયો ખ્રિસ્તી થઈ જાય તોડ ધારો કે એ કોઈ આગ્રહ યુવતીને

પરણી એમ તો ૬ બીજી બીક તો એણે આગ્રહ યુવતી સાથે લગ્ન કરી સાચી ઠેરવી હતી એ યાદ આવતાં ખાનસાહેબ મલક્યા. એમના આ પગલાને પરિણામે નાનાભાઈ અબ્દુલ ગફારખાનની વિલાયતગમનની વાતો મદાય મોટે ટાળી જ નાખવામાં આવી અને હવે આ જૂનમનવાદી પ્રદેશમાં વિચારની નવી સરવાણીઓ ફરી રહી હતી, જે કંઈ જૂનું પુરાણું હતું તે નવા સ્વાગે સમજ થઈ ગયું હતું.

ખાનસાહેબને માર્નિંગ ખાતે જાણીતી ગાર્ડિયનની દુકાડી સાથે નીમવામાં આવ્યા. વજીરીસ્તાનમાં સક્રિય હિલચાલ માટેના હુકમ થતાં જ એમણે પોતાના આદાનું રાજનામું પેશ કર્યું એમાં કશી તવાઈ નથી. સીમાપારના વિસ્તારમાં વસતા પોતાના જ વજીરી ભાઈઓ સાથેની હિલચાલમાં એમનાથી ગી રીતે લાગ લઈ શકાય કે આખા કરતાં તો નેહરીને રામરામ કરવા બહેતર. એમણે તો પેશાવરમાં દહાતરી શરૂ કરી અને ભેતભેતમાં તો દર સુદર એમની ખ્યાનિની સુવાસ ફેલાઈ ગઈ.

આઝાદ સફલ શરૂ કરવાના “યુના” બદલ ૧૯૨૧માં ખાન અબ્દુલ ગફારખાનની ધરપકડ થઈ. જેને પોતે “ખૂબ સહુલાઈથી ઉશ્કેરાઈ જાય” એવા વર્ણવતી તે પાણોને શિક્ષણ આપવા સામે વિદેશી સત્તાને અનેક વાંધાઓ હતા. મોલવીઓ “મકતાબ” ચલાવતા અને ત્યાં પાંકકુરાન અને અક્ષરજ્ઞાન, લેખનવાચન અને ગણિતજ્ઞાન અપાતું, પરંતુ પૂરતી સહાયને અભાવે આ “મકતાબ” ધીમે ધીમે તાશ પામતી ગઈ. આને સ્થાને જે શાળાઓ ઊભી થઈ તે એટલી દૂર દૂર આવેલી અને સંખ્યામાં એટલી થોડી હતી કે એમાંથી કશુંય નિપજે એવું નહોતું. ૧૯૧૧માં જ્યારે ખાનસાહેબ ઈંગ્લંડમાં તખીબી અભ્યાસ કરી રહ્યા હતા ત્યારે ટુરંગઝાદના હાજસાહેબે રાષ્ટ્રીય શિક્ષણને લગતી પ્રવૃત્તિ શરૂ કરી અને કેટલીય શાળાઓ સ્થાપી. ખાન ભાઈઓના ગામથી ટુરંગઝાદ માત્ર બે માઈલ જ દૂર હતું. અબ્દુલ ગફારખાન ત્યારે માત્ર વીસ વર્ષના જ હતા અને એમણે યોવનસુલભ ઉત્સાહથી આ નવી પ્રવૃત્તિમાં ઝંખડાવ્યું. આ નવી પ્રવૃત્તિએ જે ગતિ

આણી તે મદદ સાધ્ય રહેતી પન્દેરી સત્તાની બાબુજીદાર દેવી રીતે રહે ? એમણે હાટસાહેબને પકડવાનો પૈનરો રચ્યો, પરંતુ હાટસાહેબ વેળાસર જલ્દી જઈ ટોળીવાળાઓના વિસ્તારમાં ભરાઈ ગયા. હાટસાહેબ હાથમાંથી ત્યાં રહેતાં, સરકારે બીજા શિક્ષકોની ધરપકડ કરી અને આમ હાટસાહેબે શરૂ કરેલી ગાળાઓ કામ કરતી બંધ પડી. ચાલુ ગાસનચલસ્થામાં પાયાના ફેરફાર ન થાય ત્યાં સુધી કસ્ટમીકારી અને વાંધારહિત પ્રતિષ્ઠા દ્વારા પલ્લુ દેશના ઘડતરનું કામ કરવું ગંભીર કે મંબચિત નથી એવી ખાતરી થતા જ, ખાનસાહેબે રાજકારણમાં સક્રિય લાગ લેવો શરૂ કર્યો.

પરંતુ કર્નલની ઘડી, ડૉ. ખાનસાહેબ મારે તો, છેક ૧૯૩૦માં જ આવી. મીઠાના કામદાનો લંગ કરવા મારે ગામીઓએ શરૂ કરેલી દાંડીયો દેશ આખાને વીજળીના આચકા આપી સચેત કરી દીધો. હાલે ખાસ કરીને સીમાપ્રાંતના પડોશમાં જામનિના જે લોહાપુર આગ્યા તેથી સરકાર ખૂબ અકળાઈ બિડી. ખુદાઈ બિદમનમારોના મેંડળની સ્થાપના થતાં તુરંત જ સરકારે ખાન અબ્દુલ ગફારખાનને પકડા અને લૂંટારા અને ઘાડપાણી સામે વપરાતા ગળીતા ખારાની (Frontier Crime Regulations) ૪૦ જ કલમ હેઠળ કામ ચલાવી એમને ૧૯મી એપ્રિલ, ૧૯૩૦ને દિને ત્રણ વર્ષની સખત મજરીની સજા કરાવી.

ચાર દિવસ બાદ પેશાવરના એક લતા—ક્રિસ્ટા ખાની બતરમાથી પસાર થતા એક નિશસ્ત્ર અને શાત સરથસ ઉપર લાડી અને ગોળીનો મારો ચલાવી, પેટીસ અને લશ્કરી મત્તાવાળાઓએ જે પાગલી અત્યાચાર કર્યો તેનાથી દેશ આખાનું ધ્યાન સીમાપ્રાંતમાં ચાલતા તાસ અને બચના અમલ તરફ ખેંચાયું. અહિંસક સામનો કરતા પપણો સામે શરૂો હિંમતવાની મદવાલી દુકડીએ ના પાડતાં મામતો ખૂબ જ હિંમત બન્યો. પોતાના નિશસ્ત્ર દેશભાઈઓ ઉપર હથિયાર ચલાવવાની ના પાડવા બદલ આ બહાદુર લશ્કરી દુકડીને ઘણું શોરા પકડ્યું.

એમને સ્થાને બ્રિટિશ સૈન્ય આવ્યું એ દિવસથી માટી, રૂઝી એપ્રિલનો દિન હુન્દમેશ “શહીદ દિન” તરીકે ઉજવાય છે.

ડૉ. ખાતસાહેબથી વધુ વખત આ સહન ન થયું. એમના નાના ભાઈના પીનકોથી એ ક્યારનાય સરકાર સામે તો વિદ્યુતી બેઠા હતા. શહીદ દિનના સગકારી અત્યાચારોએ બળતામાં ઘી હોમ્યું. અબ્દુલ ગફારખાનના નામે પણ સત્તાવાળાઓ ધૂણી ઉઠતા. આ દિવસથી, ડૉ. ખાતસાહેબનું નામ પણ કાળી યાદીમાં ઉમેરાયું.

ક્રિસ્ટા ખાની બળગતા અત્યાચારોની સાથેસાથે જ, ગામડાંઓ ઉપર લશ્કરી ધાડો ગર થઈ. ત્યાં જે અત્યાચારો થયા એનું વર્ણન પણ થઈ શકે એમ નથી. દેશની હાકલને માન આપી મધ્યસ્થ ધારાસભાના પ્રમુખપદનું રાજીનામું આપી દેનાર વિદુલભાઈ પટેલના પ્રમુખપદ હુલામળેલી તપાસ સમિતિના અહેવાલમાં સરકારના આ અત્યાચારોનું વિગતવાર બયાન બેઈ શકાશે આ વિશેની વધુ વિગતો, વેરીઅર એક્સપીનના **Truth about the Frontier** નામના પુસ્તકમાં અને **India League Delegation** ના અહેવાલમાં પણ બેઈ શકાશે. આજના બ્રિટિશ મજૂર પ્રધાનમંડળના મિત્રપ્રધાન એક્લન વિલ્કીન્સન, ઇંગ્લંડથી હિંદ આવેલી, ઈન્ડીઆ લીગની એ તપાસ સમિતિના એક સભ્ય હતા એ ધ્યાનમાં રાખવા જેવું છે. આ બધા અહેવાલો એ સમયે દાખી દેવાયા હતા. સીમાપ્રાંતની આ અને આવી બીજી બધી વાતોનું રસપ્રદ બયાન મહમ્મદ યુનુસના મુંદર પુસ્તક **The Frontier Speaks**માં વાંચી શકાશે.

ઉત્તમન્ગાઈ ઉપરની લશ્કરી ધાડ, સરકાર લોકોમાં ત્રાસ અને ભય ફેલાવવા માટે ફેટલી હદ મુધી જઈ શકે છે તેનું સારું ઉદાહરણ પૂરું પાડે છે. પહેલાં તો આખા ગામ ફરતો સખ્ત ઘેરો લગાવેા. આ પછી માર મારવાની અને ગોળીબારની ક્રિયાઓ શરૂ થઈ. ઉતાળાના આગ વરસાવના બપોરમાં ગામડિયાઓને ઊભા રાખવામાં આવ્યા. ટેકરીઓ

ઉપર મોટા મોટા પથ્થરો જિંચકી લઈ જવાની એમને ફરજ પાડવામાં આવી. સાથેસાથે એમને એમ પણ કહેવાયું કે, આ પથ્થરો તો તમારા આગેવાનોની કળરના કામમાં લેવાશે.

મધ્યસ્થ ધારાસલામાં આવ્યા બતાવેા જતે બેતાર સરકારી અધિકારી, સર ચાર્સ મેટકાફે આમાંના કેટલાક બતાવેા બદલ ખેદ દર્શાવ્યો હતો.

૧૯૩૨માં સચિનયભંજની બીજી લડત વખતે તો સરકારે લોકોને પીડવામાં માઝા જ મૂકી હતી. ગોળમેજી પરિષદમાંથી પાછા ફરી રહેલા ગાંધીજીએ હજી તો હિન્દની જમિ ઉપર પગ પછી નહોતો મૂક્યો ત્યાં તો સીમાપ્રાંતમાં ઓર્ડિનન્સગજનો અમલ પૂર બહારમાં શરૂ થઈ ગયેલો. ૧૯૩૧ના ડિસેમ્બરની ૨૪મીએ ખાન લાઈચોની ધરપકડ થઈ. ઇંગ્લંડમાં કોલેજમાં મૅટ્રીનો સળધ થતાં, પડિત જવાહરલાલ નેહરુ સાથે નાનાલની રજના દિવસે ગાળવા ડૉ. ખાનસાહેબ તો અલ્હાબાદ જવા તૈયાર થતા હતા. સત્યાગ્રાજીઓ ડોક્ટર ખાનસાહેબને અલ્હાબાદ લઈ તો આવ્યા પરંતુ એમને આત્મ લવનમાં ન લઈ જતાં, તેની સેન્ટ્રલ જેલમાં બેસાડી દીધા. એમના પુત્ર, સાઆદુલ્લા તાજેતરમાં જ ઇંગ્લંડથી ઇજનેર બની પાછી આવ્યા હતા અને પ્રાતિક ટ્રેવેસ સમિતિના મંત્રી તરીકે ચૂંટાયા હતા એમને પણ સરકારે બતારસ જેલમાં પૂર્વા. ખાન અબ્દુલ ગફારખાન ગાંધીજીને મળવા મુખર્ષ જઈ રહ્યા હતા, એમને- બિહારની હજારીબાગ સેન્ટ્રલ જેલમાં લઈ જવાયા. ૧૯૩૪ મુધી ખાન લાઈચો જેલમાં રહ્યા અને ધૂટયા ત્યારે એમને પોતાના જ પ્રાંતમાં જવાની મનાઈ ફરમાવવામાં આવી. ગાંધીજીના સ્નેહબીના નિમંત્રણને માન આપી, ખાન લાઈચો એમની સાથે આશ્રમમાં રહેવા વધી ગયા.

એ જ વર્ષ-એપ્રિલે કે-૧૯૩૪માં સીમાપ્રાંતને, પોતાના એક પ્રતિનિધિને મધ્યસ્થ ધારાસલામાં ચૂંટી-મોકલવાનો હક્ક પ્રાપ્ત થયો.

સીમાપ્રાતની કોંગ્રેસ સમિતિએ ડૉ. ખાનસાહેબની પોતાના ઉમેદવાર તરીકે પસંદગી કરી ખાનસાહેબ પોતે ધારાસભામાં જના ગઠ્ઠ નહોતા પરંતુ ગાંધીજીના સમજાવવાથી છેવટે એ કમૃત્ય થયા હવે એ પરિસ્થિતિ ઉત્પન્ન થઈ ડૉ. ખાનસાહેબે ઉમેદવારી તો નોંધાવી પરંતુ એમનાથી પોતાના પ્રાતમા પ્રચારકાર્ય માટે પાણી થોડું જ જઈ શકાય એમ હતું. પ્રતિનિધિ ચૂની મોકલવાના હક્કની આ ફની નિડબતા. એક હજાર માર્કિ દર રહે રહે પહેલી જ લોકચૂટણીના જગ લડવો એ કઈ જેવી તેવી વાત નહોતી. એટલું જ નહિ સર્વ સત્તાધીશ સરકાર, ખાનસાહેબ ચૂટાઈ ન આવે તે માટે આકાશપાતાળ એક કરી રહી હતી પરંતુ આ બધું છતાં, ડૉ. ખાનસાહેબ તો મોગી બહુમતીએ ચૂટાઈ આન્યા અને સરકારી પ્રતિજ્ઞ ઉપર જાથી બ, મોટા ફટકા પશ્ચો મુખર્જમા કરેલા એક કહેવાતા “ફિતરી” ભાષણના આરોપસર, સરકારે ખાન અબ્દુલ ગફારખાનને બે વર્ષની સજા કરી પોતાની પ્રતિજ્ઞ ઉપર પડેલા ફટકાનો રજ હળવો કરવાનો પ્રયાસ કર્યો.

સીમાપ્રાતની ધારાસભા માટેની ચૂટણીઓ ૧૯૩૬-૩૭માં થઈ સારે વાતાવરણ ખૂબ તગ હતું કોંગ્રેસના ઉમેદવારો હારે એ માટે નોકરશાહી હરેક પ્રયાસ કરી રહી હતી પ્રાતના પ્રિય નેતા ખાન અબ્દુલ ગફારખાનને પ્રાતમા દાખલ થવાની મનાઈ હતી જવાહરલાલ નેહરુને પણ એ પરવાનગી નહોતી અપાઈ પેશાવર બહારના નિસ્તારની મુલાકાત લેના સામે કોંગ્રેસ પાર્લામેન્ટરી બોર્ડના પ્રમુખ, સરદાર વલ્લભભાઈ સામે પણ સરકારે પ્રતિબંધ મૂક્યો હતો.

આ ઉપર દમનની પડછે, ડૉ. ખાનસાહેબની અદ્ભુત સગવળ શક્તિ પૂરબહારમા ઝગડી ઉઠે છે થોડા જ સમયમા તો એમણે પોતાનું પ્રધાનમંડળ રચ્યું હિંદને સત્તા મોપવાના મિશનના ઇન્કારને પરિણામે, બીજા મહાયુદ્ધની શરૂઆતમા જ કોંગ્રેસે પ્રાતોમા પ્રવાનપદા છોડી દીધા ત્યાં સુધી ડૉ. ખાનસાહેબે સીમાપ્રાતના વડા પ્રધાન તરીકે કામ કર્યું હતું જે દિવસે ડૉ. ખાનસાહેબે સત્તાની લગામ છોડી તે

દિવસે ધારાસભાના ખંડની બહાર, લોકોનાં ટોચે ટોળા જમ્યાં હતાં. તે દિવસે લોકોએ પોતાના પ્રિય નેતા તરફ સ્નેહ અને લક્ષિતું જે દર્શન કરાવ્યું તે જોનારની સ્મૃતિમાં સદૈવ કોતરાર્થ રહે એવું લગ્ય અને ભાવબીનું હતું.

ત્રેસક વર્ષની ઉંમરે પણ આજે ખાનસાહેબ અદ્ભુત વ્યક્તિત્વ ધરાવે છે. એમનામાં ભારોભાર માનવતા છે અને ઊંડી હાસ્યરુચિ પણ છે. ૧૯૩૬-૩૭ની ચૂંટણીના સમયની આ વાત છે. સ્પિટનતા ખાંધિયા એક જાણીતા જમીનદારે ખાનસાહેબને કહ્યું, “અરે, જ હજાર મતની બહુમતી તો મારા ખિસ્સામાં પડી છે. જરાય અચકાયા વિના ખાનસાહેબે કહ્યું, “એમ ? પણ લલા ભાઈ, તમારા એ ખિસ્સા ઉપર મેં કેવી સિક્કતથી કાતર ચલાવી છે તે તો જુઓ. તમારા બધાય મત એ કાપમાંથી નીકળી ગયા છે.” અને આમા ખાનસાહેબે જરાય વધું પડતું નહોતું કહ્યું, કારણ કે પેલા સાહેબ ચૂંટણીમાં હાર્યા જ.

વડા પ્રધાન હતા ત્યારે એક દિવસ એક ડોશી એમની પાસે આવી અને આંખમાં આંસુ સાથે પોતાનું મરઘીનું બચ્ચું ચોરાર્થ ગયાની ખાનસાહેબ આગળ ફરિયાદ કરી અને પૂછ્યું, ‘આ વિશે તમે શું કરવા ધારો છો?’ ઉગ્ર પરિસ્થિતિ ઊભી થતા જાજે એવી ગંભીરતાથી ડૉ. ખાનસાહેબે પેલીસને તાબડતોળ તપાસ કરવાનો હુકમ કર્યો. પેલીસ અધિકારીઓને આતુ કામ કહી સોપાયું નહોતું તેથી એમને પહેલાં તો ખૂબ આશ્ચર્ય થયું. પરંતુ આખરે એક ખૂબ મોટું બચ્ચું લાવી એમણે પેલી ડોશીને આપ્યું. ડોશી તો રાજરાજ થઈ ગઈ. પેલીએ છૂટકારાનો દમ ખેંચ્યો; ન્યાયનો ન્યાય થયો અને ખાનસાહેબની ગાથામાં એક રોમાંચક કહાણીનો ઉમેરો થયો.

આ વખતની ચૂંટણીઓમાં કોંગ્રેસે જે વિજય પ્રાપ્ત કર્યો છે તે આખા હિંદ માટે અનેરો ખોલપાઠ છે. અબ્દુલ મકર ખાન અને ડૉ. ખાનસાહેબની રાહજરી હાજ કોંગ્રેસે મીમાપ્રાપ્તમાં મોટા ભાગની

મેહકો હાથ કરી છે એટલું જ નહિ, મુસ્લિમ મેહકોનો મોટો લાભ પણ એમણે હાથ કર્યો છે આનો અર્થ એ છે કે, ત્યાં ત્યાં રચનાત્મક અને નીચા દોષવણી મગે છે ત્યાં ત્યાં મુસ્લિમ આમ જનતા પણ, આઝાદીના જગમા પોતાનું ગૌરવવન્તુ સ્થાન લે છે જ.

અંગ્રેજી મિશન સ્કૂલમાં નિવાસ્યાસ, ઈંગ્લિંડમાં દાખતર તરીકેની તાલીમ આજ્ઞા યુવતી સાથેનું લગ્ન, યુદ્ધમાં અને તે સિવાય પણ અંગ્રેજી સરકારની નોકરી—આમ વિદેશી સત્તા સાથેના આવા તાદાત્મ્ય છતાં પણ સરકારી દમન અને દૂષી નજરથી કટાણી ડો ખાનસાહિબ જેવા અંગ્રેજોના યુસ્ત સહાયક ઉગ્ર બડખોર બન્યા એ મિના ખૂબ જ સ્વચ્છ છે એમના રહે પુત્રો, એમની બન્ને બહેનો, પુત્રી અને એમના જાણીતા પુત્રવધૂ શ્રીમતી સરીઆ ખાન અને કુટુંબના બીજા તમામ સભ્યોએ—શુ સ્ત્રીઓએ કે શુ પુરોએ—હિંદની સ્વાધીનતાની લડતમાં પેલાનો ફાગો આપ્યો છે

ચિત્તની જાગૃતિની દેા અદ્ભુત પગે, સામુદાયિક લડતો અસ્તિત્વમાં આવે છે દેશના આત્મસાક્ષાત્કારના અત્યારના સમયમાં ખાનસાહિબોની દોષગ્રાણીના લાભ મેળવી નકેના મારે મીમાપ્રાત સાથે જ લાઘ્યગાળી ગણાય

૭. માસ્તર તારાસિંહ

પાકિસ્તાન અને શીખીસ્તાન વિશે આજે ખૂબ ખૂબ સંભળાય છે. પાકિસ્તાનની માગણી પાછળના ગ્રેરક ચાલક તત્ત્વ મિ. ત્રીક્ષા વિશે તો ઘણું ઘણું લખાયું છે પરંતુ એક અલગ શીખ વિસ્તારની માગણી સાથે જેમનું નામ સંકળાયેલું છે એવા માસ્તર તારાસિંહ વિશે જતતા હજી બહુ જાણીતી નથી.

હિંદુ વિશે કહેવાય છે કે એ અનેક રંગો અને વિરોધોની ભૂમિ છે અને એમાંય રંગો કરતાં વિરોધોનું પ્રાબલ્ય સવિશેષ છે. આ વાત માસ્તર તારાસિંહની કારકિર્દી બહુ સારી રીતે બતાવી આપે છે. ઘણાંને આ જાણી આશ્ચર્ય થશે કે, તારાસિંહ જન્મે શીખ નહિ, હિંદુ છે. ધર્મ બદલીને નવા સંપ્રદાયના સૌથી વધુ મોઢા આગેવાન થવાનું માન આ દેશમાં માસ્તર તારાસિંહ સિવાય બીજા કોઈને મળ્યાનું જાણમાં નથી. શીખોના હક્કોના એમના જેવો પ્રયત્ન પુરસ્કૃતી આજે ખીજો કોઈ નથી.

૧૯૧૧ની જાહેર મતગણતરી સુધી તો શીખોની જુદી કોમ તરીકે ગણતો જ નહોતી થતી. એમનાં નામોની સામે ધર્મ : હિંદુ; કોમ : શીખ એ પ્રમાણે લખાતું. ભાખલા પાડવાની કુટિલ નીતિના પાક બરાબર પચાવનાર એક હિંસાકી બ્રિટિશ શાસનકર્તાએ, શીખો અલગ કોમ હોવા વિશેનો ખ્યાલ, પહેલવહેલો વફાદારોના એક જૂથના મગજમાં ઘાલ્યો. વફાદારોએ એ સૂચના ધ્યાનમાં લીધી, એક પ્રતિનિધિમંડળ ઊભું કર્યું અને હિંદુના વાઇસરોયની અને પંતબના લોકટેનન્ટ ગવર્નરની મુલાકાત લીધી. ઘાયોં ચમકાર થયો. બ્રિટિશ સરકારે શીખોનો, હિંદુઓથી એક અલગ કોમ તરીકે સ્વીકાર કર્યો.

આ વિરોધની સાથેસાથે જ શીખોની અવગતા માટેની માગણીનો પણ જન્મ થયો.

અલગ મતદારમંડળોની માગણી કરવા માટે ૧૯૦૫ માં મુસ્લિમોનું જે પ્રતિનિધિમંડળ વાર્ધસરોયની મુલાકાતે ગયું હતું તેને મર્ઝૂમ મોલાના મંડુમદ્દઅલીએ “કઠપૂતળાઓના મંડળ” તરીકે વર્ણવ્યું હતું એ પ્રતિનિધિ મંડળની માગણી તુરંત જ મજૂર થઈ અને એમાંથી કોમી પ્રતિનિધિત્વની માગણીનો જન્મ થયો. અલગ મતદાર મંડળો માટેની આ માગણી, પાકિસ્તાનના પાયામાં પડેલી હોવાનું વલ્લા સકારણ જ માને છે જે પાકિસ્તાનના પડછાયા અલગ મતદાર મંડળો માટેની માગણીમાં જોઈ ગયા તે શીખીસ્તાનના પડછાયા, નફાદાર શીખોના પેલા પ્રતિનિધિ મંડળે વાર્ધસરોય સમક્ષ પેશ કરેલી અને એમણે મજૂર કરેલી માગણીમાં કેમ ન જોવા? મુસ્લિમોને અલગ મતદાર મંડળો આપી, રાજકીય દૃષ્ટિએ હિન્દના લાગતા પાડનાર લખા વાર્ધસરોય લોર્ડ મિન્ટોએ શીખોને પણ હિન્દુઓથી ભિન્ન એવું નિરાણું “વ્યક્તિત્વ” આપી “સતોખ્યા” ખરા ૧૯૦૫ પછીના વર્ષોમાં જે દરમિયાન નીતિએ મુસ્લિમો અને શીખો બંનેને અલગ અલગ વિસ્તારોની માગણી કરના પ્રેરણા તેના વિચક્ષણ પુરસ્કર્તા લોર્ડ મિન્ટોને જ, પાકિસ્તાન અને શીખીસ્તાનની માગણીના પ્રણેતા પણ કહેનામાં કંઈ ખોટું ખરું ?

પંજાબના છેક પશ્ચિમ વિસ્તારોમાં આવેલા એક નાના ગામમાં માર્ચ ૧૯૨૭ તારાસિંહનો જન્મ, એક રૂઢિચુસ્ત અને પ્રભુશિક્ષાપૂર્ણ હિન્દુ કુટુંબમાં થયો હતો. રામગપિંડી વિભાગમાં આવેલું હુમ્નાળા નામનું ગામડું નજીકમાં નજીકના રેવેન્સ્ટેશનથી પણ માર્ગલો દૂર હતું ત્યાં એક બહુ ઉચ્ચ દરજ્જાના નહિ એવા મહેશ્વરી અધિકારીના વરમાં નાનકડાદનો જન્મ થયો. સત્તર વર્ષ બાદ પોતાના વડવાઓનો ધર્મ ત્યાગી શીખ ધર્મનો અંગીકાર કરી એણે જીવનની પહેલી સનસનાતી ફલાની ધર્મની સાથેસાથે નામ પણ ફેરવાયું. નાનકડા, તારાસિંહ

બન્યો એના માથાપે ખૂબ આક્રંદ કર્યું. નાનકડાના પિતા બદી ગોપીચંદ ગામના પટવારી હતા અને ધીરધાગનો ધવો પછુ કરતા પોતાના આરેય પુત્રોમા એમને નાનકડા તરફ દેખીતો પસપાન હતો અને એની આસપાસ એમણે કેવા કેવા મિતારા ચણ્યા હતા ! પરંતુ માન્યામા ન આવે એરી મૃજ્જાપૂર્વક, હજી તો શાળાનો અભ્યાસ પછુ પૂરો નહોતો થયો એટલામા જ, સ્વધર્મનો ત્યાગ કરી અન્ય ધર્મ સ્વીકારનાર નાનકડા પિતાના એ બધા જ ક'પનામિતારા ભોલભેગા કરી દીધા

તારાસિંહે શાળામા નિશક તરીકે જીવનની શરૂઆત કરી શીખોતુ પગતપણુ, રાજકીય જામનિનો અભાવ, સામાજિક સુવાગ માટેની ધગમનો અભાવ, ધોર અજ્ઞાન, મોજમજાહ માણુતા પાખડી મહતોતુ ગુરૂદ્વાગચો ઉપરનુ વર્ચસ્વ—આ તમામથી તારાસિંહની ખાતરી થઈ ગઈ કે, કેળવણી અને સગ ન વિના શીખોનો ઉદ્ધાર શક્ય નથી, એમના લવિધ્યની કોઈ આશા નથી. એનામા શક્તિ તો હતી અને એણે ધાર્યું હોત તો એ જીજ્ઞાસાની જેમ કોઈ મુલાખી નોકરી પછુ મેળવી શક્યા હોત પરંતુ ના. જે થદા એનામા જન્મી તે ફળીજન કગવા માટે નિશકની જ નોકરી સર્વોત્તમ હતી. અમૃતસરની ખાવસા કોલેજમા એ ઓલર્સ લર્જ ૧૯૦૭મા ગ્રેજ્યુએટ થયા હતા શાળા અને કોલેજના અભ્યાસકાળના વર્ષો દરમિયાન એમણે કટલાય પાઠિતોપકે મેળવ્યા હતા ઝમતગમતના દેનમા પછુ એમણે નામ કાઢ્યું હતું શાળાની ફટણોય દીમના એ સન્દાગ હતા અને હોટી દીમમા પછુ એ સામેય હતા લારી એ જારે ફગળતાથી મુમાવતા અને ધીમેધીમે એમા એમની શ્રદ્ધા એટલી તો દઢ થઇ ગઈ કે, અહિંસા વિશેના મહાત્મા ગાંધીજીના કેટકેટલાય વચનો એમની એ થદા ડગાની નવી શક્યા ! આમા આશરુપદ યવાનના કાનોમા જીવન કર્ક કર્ક મોહનમત્રો ભળી રહ્યું.

લાયલપુર ખાતે એક હાર્દિસ્ટ્રલ ગર કંવાની વાતો ચાલતી હતી પરંતુ પેસાની મુશ્કેલી હતી. જ્યારે આત્મભોગનું ઉદાહરણ મળી ગયાં એવો નિર્ણય તારાસિંહ ત્યારે કર્યો—માત્ર માસિક પદર રૂપિયા લઈને જ એ ગાળાના મુખ્ય શિક્ષક તરીકે કામ કરવાની એમણે તૈયારી બતાવી. કુટુંબકળીલાવાળો માણસ આવી ઉદારતા દર્શાવે એ બિના આખી શીખ કેમ માટે આવર્યરૂપ થઈ પડી. કહેવું જોઈએ કે, એમની ખતીના સહકારથી જ તારાસિંહ માટે આ શક્ય બન્યું હતું. કંઈ કેટલીય વાર ઘરમાં પૂછતું આવતું પણ નહોતું રહેતું અને નજીકની જ સરકારી ગાળાનો પ્રિન્સિપાલ કેટલો બધો મોટો પગાર કમાતો એ હકીકતના વિરોધમાં સુવાન શિક્ષકનો આદર્શવાદ જોર બળકી ઊઠતો. આ ઘડીથી માંડી એ "માસ્તર" તારાસિંહ તરીકે જોળખાવા લાગ્યા.

અસહકારના પડધા દેશભ્રમમાં સંભળાવા લાગ્યા. ૧૯૧૪-૧૮ ના પ્રથમ વિશ્વયુદ્ધનાં વર્ષો દરમિયાન પંજાબમાં તો ક્રાંતિકારી મંડળો કામે લાગી ગયાં હતાં. દૂર દૂરના ફિલિપીન્સિયામાંથી ગર પક્ષના પ્રતિનિધિઓ પંજાબ આવ્યા હતા અને વિદેશી સત્તા સામે બંડ પુકારવા માટે પંજાબના સુવાનોને તેઓ સાદ દઈ રહ્યા હતા, તૈયારી કરી રહ્યા હતા એ પક્ષના નેતાઓ ક્યાં તો દાર મરાયા હતા, ક્યાં તો કેદ પકડાયા હતા. જલ્દીઆનવાલા બાગ અને હેમું હવમચાવે એવા એના અત્યાચારથી પંજાબનો આત્મા બળ્યો; એની આગાહીનો આતશ આ ઘેર કલ્પેઆમને પરિણામે ભબૂકી ઊઠ્યો.

આ રાજકીય બગ્ગતિનાં પૂર જુદા જુદા આરાઓ વચ્ચે વહેવા માંડ્યાં. આ પૂરનું સૌથી મોટું મોજુ તે મહંતોના વચ્ચસ્વમાંથી ગુરદારાઓની મુક્તિ અને એની ગુદિ માટેની શીખોની માગણી. ગુર નાતકતા જન્મસ્થાન નાનકાના-સાહેબ ખાતે લડત એકદમ ટોચે પહોંચી. અહીં બે હજાર શીખોની બનહાનિને પરિણામે પ્રજામત એટલો તો ઉગ્ર બની ગયો કે શીખોના એ પવિત્ર ધામની ચાવીઓ, એક પ્રતિનિધિત્વ ધરાવતી સમિતિને સોંપી દેવાની બ્રિટિશ સરકારને

ફરજ પડી આ પછી તુરત જ ગુરુ-કા-બાગનો અકાબ્ધ દત્તાકાડ રચાયો. દમને માઝા મૂળી. અમૃતસગ્ની ઇસ્પતાલોમા લાગીમાઘી ધવાયલા હુજમેની સારવાર થતી આવે એક સ્થળે હકીમ અજમલ-ખાન પોતાના આસુ ખાળી નહોતા ગક્યા આ લકતમા એાનપ્રોત બની સક્રિય ભાગ લેનાર તારાસિંહની પ્રતિષ્ઠા ધીમે ધીમે જામવા લાગી

તબાના મહારાજ શિવમનસિંહને રાજાદી છોડવાની બ્રિટિશ સરકારે ફરજ પાડતા શીખોના જુરસાની અવધિ આની રહી. રાજવીઓમાં જવલ્લે જ ભેવા મળતો સુધારકનો પ્રાણુ રાજ શિવમનમા ધબકી રહ્યો હતો નાનકાનાના કરણુ બતાવોથી એમને પારાવાર દુઃખ થયું અને શોકના કપકા પહેરી એ જાહેરમા ફગવા લાગ્યા એટલું જ નહિ, પરંતુ પોતાના રાજ્યમા એમણે એ શોકનો દિત ઊજાવ્યો. પણ ખરે રાજવીઓના 'હક્કો'નું સદૈવ પ્રતિપાદન કરતી માયાળુ બ્રિટિશ સરકાર એક રાજવીએ પોતાના એ 'હક્કો'ની બજાવણી ક્રૂતા ચોક્કી ઊઠી. મહારાજ જનતાને હૈયે વસી ગયા હતા જઈતો ખાતે પાયમે શીખોના એક જથ્થો અમુક ધાર્મિક વિધિએ મટે એકઠો થયો હતો. તમા રાજ્યના બ્રિટિશ શાસકથી આ ખમાયું નહિ ફેટલાય માયો ગયા, ખીજા ફેટલાય કેદ પકડાયા અને બાકીનાઓ ઉપર નિર્દય અને પાશની અત્યાચારો થયા અમૃતસરથી જઈતો જવા ખીજા પાયમે શીખોના એક જથ્થો બ્યારે ઊપજો ત્યારે તો ગાંધીજીનું દિલ પણ દ્રવી ઊઠ્યું અને શીખોને એમણે નાહકની જાન કુગ્યાની ન કરવાની આજ્ઞા કરી. પરંતુ શીખો મજબૂત ગજા અને દુર જારી રાખી એક પછી એક આવનાજતા જથ્થા ઉપર અનેકાનેક અત્યાચારો કરવાનું સરકારે ચાલુ જ રાખ્યું. આટલું બસ ન હોય એમ પખાન સરકારે સીના પગલા પાડી ભયો પતજની તમામ શીખ સસ્થાઓ ગેરકાયદે જાહેર થઈ અને તારાસિંહ મહિત સાડ શીખ આગેવાનોની સગકાગે ધરપકડ કરી ફિટર ફેલાવનાના અને બ્રિટિશ હિન્દ ઉપર સત્રાટનું આધિપત્ય છોડવાના આરોપો આ સાડ આગેવાનો સામે મૂકવામા

આન્યા. ત્રણ વર્ષ મુઘી એમની સામેનો મુકદ્દમો ચાલ્યો. ઉઝ દમન છતાંય કઈ ન વળવાથી સરકારે ગુરુદ્વારા ખરડો વડી કાઢ્યો અને સમાધાન માટેની દરખાસ્તો રજૂ કરી સરદાર બહાદુર મહેતાજી સિંહ અને બીજાઓએ આ દરખાસ્તો માન્ય રાખતાં એમનો છૂટકારો થયો. પરંતુ તારાસિંહ અને સગદાર તેજસિંહ, સરદાર અમરસિંહ, સરદાર જગમલસિંહ તથા સરદાર ગોપાલસિંહ જેવા બીજા પીઠ આગેવાનોએ આ દરખાસ્તો સ્વીકારવા ના પાડી અને જેલમાં રહેવાનું વધુ પસંદ કર્યું. થોડા જ માસ પછી એમને પણ જોડવાની સરકારને ફરજ પડી. આ દિવસથી માડી શીખોમા, સમાધાનની શરતો મજૂર રાખનારા વફાદારો અને એનો અસ્વીકાર કરનાર અનિમમર્ગીઓના જે ભાગ પડી ગયા.

નેહરુ અહેવાલ પ્રસિદ્ધ થતા ફરી એક વાર ઉઝ 'મતબેદ' ઊભો થયો. પત્રખબરી કુલ વસતીનો ૧૫ ટકા જેટલો જ ભાગ હોવા છતાં, શીખોને ત્રીસ ટકા જેટલું પ્રતિનિધિત્વ જોઈતું હતું, જે માન્ય ન થયું. મગલસિંહે અહેવાલ માન્ય રાખ્યો પરંતુ બાબા ખડકસિંહ, જ્ઞાની શેરસિંહ, અને માસ્તર તારાસિંહ એના વિરોધ કર્યો. એમની દલીલ એ હતી કે બીજા બધી લઘુમતીઓને એમની સંખ્યા લક્ષમાં રાખી પ્રતિનિધિત્વ મળે તો પત્રખબરી શીખ લઘુમતીને કેમ નહિ? ૧૯૩૦ના બન્યુઆરીની પહેલી તારીખે કોંગ્રેસે પોતાના લાહોર અધિવેશનમાં સંપૂર્ણ સ્વતંત્રતાના આદર્શનો સ્વીકાર કર્યો તેથી નેહરુ અહેવાલ રદ કરવામાં આવ્યો. સત્તિનયબંગની લડતમાં તારાસિંહે ઉત્સાહપૂર્વક ભાગ લેવા માંડ્યો પેગાવરમાં કિસ્સા ખાની બજાર ખાતે થયેલા અત્યાચારોની ત્રાન તારાસિંહે સાંભળી ત્યારે પહોંચો તરફ પોતાની સાચી સહાનુભૂતિ દર્શાવવા એમણે એ શીખોના એક જગ્યા સાથે સીમાપ્રાંત જવાની તૈયારીઓ કરી. શોકપ્રદર્શક કાળા ફેટા પહેરી અને ધર્મની માન્યતા અનુસાર રખાતી કિરપાણો સહિત શીખોએ અમૃતસરથી કુચ કરી. માથે એમણે ફાળિયાં પણ વીંટ્યાં હતાં.

તારાસિંહની લાહોર ખાતે ધરપકડ કરવામાં આવી અને એમના સાથીદારો ઉપર એકમ ખાતે જુલમ ગુજારવામાં આવ્યો. પરંતુ સહાનુ-
બંધિનું આ નિર્દેશન, લોકોનાં હૈયામાં ઊંડી છાપ પાડી ગયું. તારાસિંહ
મીમાપ્રાંત ન જઈ શક્યા પરંતુ એનો બદલો એમને બીજા જ સ્વરૂપે
મળી રહ્યો: સરહદના ગાંધી ખાતે અબ્દુલ ગફારખાન એમને જેલ-
સાથી તરીકે સાંપડ્યા.

ફરે-તારાસિંહ લોકપ્રિયતાની ટાંચે પડ્યા. જેલવાસ દરમિયાન
પડેલી જ વાર એ ગિગેમણિ ગુરદ્વારા પ્રબંધક સમિતિના પ્રમુખ તરીકે
ચૂંટાયા. એમના પુરોગામી બાબા ખડકસિંહનું જીવન રોમાંચક હતું
અને એ પછુ તારાસિંહ જેટલા જ નીકર હતા તેમ જ એમના આત્મબોગ
પણ કંઈ તારાસિંહ કરતા ઓછા નહોતા. આમ છતાં, એમણે પોતાનાથી
વધુ યુવાન તારાસિંહ માટે માર્ગ મોકળો કરી આપ્યો.

શીખ ગજકારણના કંઈક જ્ઞાત બનેલાં નીરમા, દેખી ચૂકાદાની
જાહેરાતથી નવો જુવાન આવ્યો. આ જાહેરાત થતાં જ એક ગમ્મત-
ભરી સંતાકકડીની ગમન ગર થઈ. આ મોટે ભાગે ડૉ. આબેડકરને
આભારી હતું. એક ચોકાવનારા લાપણમાં એમણે જાહેર કર્યું કે,
દક્ષિણવર્ગના મારા અનુયાયીઓ સહિત હું હિન્દુ ધર્મનો ત્યાગ કરવાનો
છું. જુદી જુદી મિગતરી જાવળીઓમાં ડૉ. આબેડકરના લાપણે ભારે
ખગજગટ મચાવ્યો. વાકદેખા અને ગકાલીલ ડૉ. આબેડકર સમક્ષ
ધર્મોન્નર અને મોક્ષની પ્રકાશપ્રકારની દરખાસ્તો આવવા લાગી બંક
પુકારના અને પરિવર્તનની અનુકળના કરી આપના ફેટફેટલા ધર્મોએ
એમને માટે સ્વર્ગના દાર ખુલ્લા કરી આપવા નમ્પરતા દેખાડી!
નિગમણ ડોક્ટર દરેક દરખાસ્તને એકી માથે તોળવા લાગ્યા. એક
મઠી તો એરી આવી પડેલી ન્યાયે શીખ ધર્મ તરફની એમની
સહાનુબંધિના પ્રદર્શનથી માસ્તર તારાસિંહ પણ અંતર્ધમયેલા. આ પછી
૧૯૩૬માં એક શીખ પરિપદમા ડૉ. આબેડકરે એવો અભિપ્રાય વ્યક્ત
કર્યો હતો કે, મુજબમાં જો એકાદ ખાલમા કોવેજ સ્થપાય તો તેથી

રિજનોને વણે મોટા લાલ થશે લાખોના ખચ અને વૃગ્ગમ
વર્માન્તર કરેલાઓ સહિત અકારીઓએ તો આ દિશામાં નેરદાર પ્રયામે
ગર કરી દીધા વણાય મોટા મોટા ગહેરોમાં ફાળા માટે રીપ મિગનરીઓએ
પોતાની આડલેક જગાવવા માટી

હિન્દના ભાગલા પાડવાની યોજનામાં ભોગનાર્ધ કગવામાં આવી છે
એમ જણારી તાગસિદ્ધ અને એમના સાથીદારોએ ક્રિપ્સ યોજના નામગૂ
કરી આ પટી પાકિસ્તાન માં મુસ્લિમ લીગે જે નેરદાર હિલચાલ
ભિપાટી તેનો શીખીસ્તાન અથવા જેને એ પેતે આગ્રહ પત્રમ કહેવાતું
નવ પસ કરે છે તેની માગણી રૂ કરી માસ્તર તારસિદ્ધ રહિયો આપ્યો
એમનું કહેતું એ છે કે હિન્દના ભાગલા પાડવાની સાન વિરુદ્ધ હુ
પરતું જે ઉત્તરમાં મુસલમાનોને અલગ પ્રાત આપવામાં આવે તો શીખોને
પણ અલગ વિભાગ મળવો જ જોઈએ

પાકિસ્તાનના આ ભવે માસ્તર તારસિદ્ધની તાજેતરની પ્રવૃત્તિઓને
રંગી છે ખીજ નિશ્ચયહના સમય દરમિયાન એમને એવો જ ભય
વ્યાપી ગયો કે શીખોને કોએએ શરુ કરેલી હિલચાલમાં ભાગ લઈ
લશ્કરનો બહિષ્કાર કરે તો એમનું સ્થાન ' પાકિસ્તાનીઓ ' લઈ લે
અને એ રીતે તેઓ પોતાનું સ્થાન વધુ સુનિશ્ચિત બનાવી દે આથી
એ "અનેજાવ" લડતથી દૂર રહ્યા એટલું જ નહિ, એમણે પોતાના
પથના અનુયાયીઓને વધુ ને વધુ મોટા પ્રમાણમાં હિન્દના બિટિશ
સેન્યમાં જોડાવા આગ્રહ પણ કર્યો આમ એ કોએસથી વધુ ને વધુ
દૂર થતા જ ગયા

પાકિસ્તાન અંગેની ગજાજની દરખાસ્તો પ્રસિદ્ધ થતા ફરી
એક વાર તારસિદ્ધે પોતાની લઠાયક ગતિનો પગથો આપ્યો
અને શીખીસ્તાન માટેની શીખોની માગણી નેરશે સ્વીકાર કરવા
કમ્મર કમી ૧૯૪૫ની પ્રાનિક ધારસભાઓની ચૂરણીઓમાં એમણે
પાકિક અકારી પક્ષનું સમ્મન કર્યું અને ધર્મને નામે એ પક્ષના

ઉમેદવારોને જ મત આપવાની શીખોને એમણે હાકલ કરી. કોએમી શીખો અને અકાલી શીખો વચ્ચે ખૂબ તીવ્ર રસાકસી થઈ. તારાસિંહના પક્ષના ઉમેદવારોએ કુલ બેઠકોમાંથી બહુમતી જેટલી બેઠકો મેળવી ને કે, આમાંની કેટલીક તો એમને માંડમાંડ જ મળી હતી. અકાલીઓએ ૩૩ બેઠકોમાંથી ૨૦ કબજે કરી અને કુલ મતના ત્રેપન ટકા જેટલા મત મેળવ્યા ત્યારે કોએમી શીખોને ફાળે તેર બેઠકો અને ૪૭ ટકા જેટલા મત જમા થયા.

તારાસિંહે પોતાની ઉચ્ચ લડાયક તાકાતનો અચ્છો પરચો આપ્યો છે. પરંતુ એમને રાજનીતિ કહી શકાય ખરા? એમના નિર્ણય અને એમની નીડરતા વચ્ચે જરાય સમતુલ્ય છે ખરી? આ પ્રશ્નોના જવાબ 'હા' માં આપવાનું સહેલું નથી થાકી કટાણી એમણે એકથી વધુ વાર જાહેર જીવનનો ત્યાગ કર્યો છે, કારણ કે એમને રાજકારણના અટપટા દાવપેચ ખેલવા નથી; કાગળ કે, કુટિલ નીતિથી કબુલિત બનતા વાતાવરણમાં રહેવાનો એમને મોહ નથી. આટલું જ નહિ, જરા જેટલી પણ અગત ટીકા માટે એ ભારે અસહિષ્ણુ બની ગયા છે.

આ બધું છતાં નિઃશક એ લોકપ્રિય નેતા છે. એમની પાછળ હિમ્મત આગ્રહ અને અમાપ આત્મભોગનું પીંગળ છે. વરો પહેલાં જાહેરજીવનમાં એમણે ઝુકાવ્યું ત્યારે ગરીબી અને નીડરતાની બે પ્રતિજ્ઞાઓ એમણે લીધેલી. આ બંને પ્રતિજ્ઞાઓનું એમણે સંપૂર્ણ પાલન કર્યું છે. એમની પાસે પોતાની ખાલગી મૂડી નથી અને મોતને તો એ સદૈવ મુઠીમાં લઈને જ ફર્યા છે. એક વખત પતિયાગાના મહારાજાએ પોતાની સામેની પ્રવૃત્તિઓ પડતી મૂકવાના બદલામાં ત્રણ લાખ રૂપિયા એમને આપવાની તકરારના બતાવેલી આ સદેશો લઈને આવનાર મહારાજાના હાથને મારવાની ઇચ્છા એમણે મહાપ્રયાસે

રેણી હતી. ક્રિયામાં એ જોડલા નીકર છે તેટલું જ લાગણીસભર એમનું ગજકારણ છે અને આ બેનું વિચિત્ર મિશ્રણ એમના જીવનમાં ધ્યું છે. એમની નજર સામે લવ્ય આદર્શ છે પરંતુ એ અંગેના એમના ખ્યાલો સ્પષ્ટ નથી કે એ આદર્શને મૂર્ત રૂપ આપી શકે એની ઉદાત્ત વિચારસરણી પણ એમની પાસે નથી. આથી જ, ઘણીવાર જ્યાં ક્રિસ્તાઓ જતા હોય છે ત્યાં માસ્તર તારાસિંહ બેઘડક ધમી જાય છે.